

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Освітній рівень: Магістр
Освітня програма: «Сходознавство»
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

**СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ
ДІАСПОРИ У РЕСПУБЛІЦІ ТУРЕЧЧИНА (XX-XXI СТ.)**

Кваліфікаційна робота студента:
Ільницького Владислава Сергійовича

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:
доктор філософії, асист. Кошелєв А.О.

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»
Завідувач кафедри д.і.н,
проф. Машевський О. П.

(підпис завідувача кафедри)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ТУРЕЧЧИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	24
1.1. Діяльність азербайджанської політеміграції у Туреччині в 1922-24 рр.....	37
1.1.1. Закордонне бюро партії «Мусават».....	39
1.1.2. Роль М. Е. Расулзаде у формуванні образу «батьківщини» для представників азербайджанської діаспори.....	47
1.1.3. Спілка азербайджанської молоді.....	50
1.2. Боротьба за єдність азербайджанської еміграції у 1925-1930 роках.....	51
1.2.1. Азербайджанський комітет та Комітет незалежності Кавказу.....	52
1.2.2. Комітет звільнення Кавказу та Комітет Кавказької конфедерації.....	53
1.2.3. Комітет незалежності Кавказу 1926-го року та Азербайджанський Національний Центр.....	56
1.3. Гоніння турецької влади на членів політеміграції.....	59
1.3.1. Контроль за періодичними виданнями Азербайджанського національного Центру.....	61
1.3.2. Припинення діяльності організацій азербайджанської політеміграції у Туреччині.....	65
1.4. Стан організаційних діаспоральних структур Туреччини в 1931-1947 рр.....	67
1.4.1. Продовження діяльності Азербайджанського Національного Центру у Стамбулі.....	68

1.4.2. Розповсюдження ідеї створення Конфедерації Кавказу.....	70
1.4.3. Застій у житті діаспоральних організацій у роки Другої Світової Війни.....	73
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ТУРЕЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....	77
2.1. Організації азербайджанського громадянського суспільства другої половини ХХ століття.....	78
2.1.1. Асоціація азербайджанської культури.....	80
2.1.2. Організації азербайджанського громадянського суспільства кінця ХХ століття.....	92
2.2. Створення централізованого управління діаспор та їх організаційних структур.....	94
2.3. Організації азербайджанського громадянського суспільства ХХІ століття.....	97
ВИСНОВОК.....	103
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	108

АНОТАЦІЯ

Льницький В. С. Суспільно-культурне життя азербайджанської діаспори у Республіці Туреччина (XX-XXI ст.) – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Робота присвячена комплексному дослідженню історії формування та розвитку азербайджанської громади Туреччини.

Досліджуються форми, методи і напрями діяльності азербайджанської діаспори Туреччини в різні періоди її розвитку – робиться акцент з переходу від політичної складової єднання азербайджанської громади навколо спільної ідеї до культурно-громадської складової, яка врешті призвела до переформатування азербайджанської міграції в спільноту, яка за всіма складовими відповідає терміну «діаспора».

Надано та систематизовано джерельну базу та історіографію проблеми. Джерельний комплекс дослідження складають мемуари безпосередньо сучасників подій, які описувалися в курсовій – особливо цінними стали спогади М. Е. Расулзаде, який зміг об'єднати розрізнену політичні еліти азербайджанської міграції в одне ціле задля спільної цілі – національно-визвольної боротьби проти більшовицької окупаційної влади, що сформувалася в Азербайджані в 1920-і рр.; крім того, даний діяч сформував образ батьківщини завдяки своїй культурно-просвітницькій діяльності – видання брошур, журналів і т.д., де описувалася історія і національні особливості азербайджанців, що показували представникам діаспори, що вони не хоч і є тюрками, проте не є турками – саме це дозволило азербайджанським мігрантам не асимілюватися серед місцевого турецького населення. Крім того, історіографічні матеріали азербайджанською, турецькою та англійською мовами уможливило комплексно розкрити проблематику вказану в завданнях дипломної роботи.

Подано характеристику важливості азербайджанської діаспори, яка вже понад століття співпрацює з представниками турецькою влади, у встановленні

азербайджансько-турецьких міждержавних відносин після того, як Азербайджан у 1991 році став незалежною країною і потребував міцних союзників задля становлення міцної економіки, для входження в міжнародні організації, зокрема ООН, та задля протистояння впливам Росії, які забезпечувалися за рахунок тиску на невирішене Карабаське питання, яке російська влада використовує для задоволення своїх геополітичних інтересів в країнах Південного Кавказу.

Розкрито, що турецька влада у вибудовуванні відносин з представниками азербайджанської діаспори завжди керувалася своїми прагматичними інтересами, які стосувалися питань міжнародної політики. Зокрема, якщо до Другої світової війни Туреччина відмовилася від агресивної пантюркістської політики на користь вибудовування добросусідських відносин з СРСР у свою чергу проводячи репресивну політику щодо політичної та культурної діяльності представників азербайджанської міграції, але після завершення Другої світової війни, конфлікту з політичним керівництвом СРСР за володіння чорноморськими протоками та подальшого вступу до НАТО – Туреччина повертається до агресивної пантюркістської зовнішньої політики спрямованої на ослаблення СРСР і, врешті, починає співпрацювати з представниками азербайджанської діаспори допомагаючи в створенні культурних, політичних та громадських об'єднань.

Наукова новизна дослідження обумовлена постановкою та розробкою актуальної теми, що комплексно не була предметом дослідження у вітчизняній історичній науці.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони допомагають краще зрозуміти процеси, які сприяють формуванню діаспори на початковому етапі, а також розкривають питання задіяння діаспори урядами країн при вибудовуванні міжнародних відносин, що може бути корисним, зокрема, і для України в контексті залучення української діаспори різних країн в аспекті міжнародних переговорів задля кращого розуміння місцевих особливостей та ділового етикету країн в яких проживає діаспора.

Ключові слова: М. Е. Расулзаде, АДР, періодичні видання, діаспора, культура, громадські організації, міжнародна політика, політеміграція, образ батьківщини.

SUMMARY

Il'nytskyi V.S. Socio-cultural life of the Azerbaijani diaspora in the Republic of Turkey (XX-XXI centuries) - Manuscript copyright.

The work is devoted to a comprehensive study of the history of the formation and development of the Azerbaijani community in Turkey.

The forms, methods and directions of activity of the Azerbaijani diaspora of Turkey in different periods of its development are studied - the emphasis is on the transition from the political component of the unity of the Azerbaijani community around a common idea to the cultural and social component, which ultimately led to the reformation of the Azerbaijani migration into a community that in all its components corresponds to the term "diaspora".

The source base and historiography of the problem are provided and systematized. The source complex of the study consists of the memoirs of the immediate contemporaries of the events described in the course - the memories of M. E. Rasolzadeh, who was able to unite the disparate political elites of the Azerbaijani migration into one whole for a common goal - the national liberation struggle against the Bolshevik occupation power, became especially valuable. which was formed in Azerbaijan in the 1920s; in addition, this figure formed the image of the homeland thanks to his cultural and educational activities - the publication of brochures, magazines, etc., which described the history and national characteristics of Azerbaijanis, which showed representatives of the diaspora that they are not Turks, but they are not Turks - this is exactly what allowed Azerbaijani migrants not to assimilate among the local Turkish population. In addition, historiographical materials in Azerbaijani, Turkish, and English languages made it possible to comprehensively reveal the issues specified in the tasks of the thesis.

The description of the importance of the Azerbaijani diaspora, which has been cooperating with representatives of the Turkish authorities for more than a century, in the establishment of Azerbaijani-Turkish interstate relations after Azerbaijan became an independent country in 1991 and needed strong allies to develop a strong

economy, to enter international organizations, in particular the UN, and in order to counter Russia's influence, which was ensured through pressure on the unresolved Karabakh issue, which the Russian authorities use to satisfy their geopolitical interests in the countries of the South Caucasus.

It was revealed that the Turkish authorities in building relations with the representatives of the Azerbaijani diaspora were always guided by their pragmatic interests, which related to issues of international politics. In particular, if before the Second World War Turkey abandoned an aggressive pan-Turkist policy in favor of building good-neighborly relations with the USSR, in turn pursuing a repressive policy regarding the political and cultural activities of representatives of the Azerbaijani migration, but after the end of the Second World War, the conflict with the political leadership of the USSR over the possession of the Black Sea straits and subsequent accession to NATO - Turkey returns to an aggressive pan-Turkist foreign policy aimed at weakening the USSR and, eventually, begins to cooperate with representatives of the Azerbaijani diaspora, helping to create cultural, political and public associations.

The scientific novelty of the research is due to the formulation and development of an actual topic that was not comprehensively the subject of research in domestic historical science.

The practical significance of the research results is that they help to better understand the processes that contribute to the formation of the diaspora at the initial stage, and also reveal the issue of the involvement of the diaspora by the governments of countries in building international relations, which can be useful, in particular, for Ukraine in the context of the involvement of Ukrainian diasporas of different countries in the aspect of international negotiations for a better understanding of local characteristics and business etiquette of the countries where the diaspora lives.

Key words: M. E. Rasulzadeh, ADR, periodicals, diaspora, culture, public organizations, international politics, political migration, image of the homeland.

ВСТУП

Турецька Республіка завжди вважалася багатонаціональною державою. Згідно з переписом 2022 року, чисельність населення Туреччини становить 85,279,553 особи. Етнічні турки становлять 80% населення, решта 20% розділили між собою такі національності, як курди, кримські татари, греки, араби, черкеси, албанці, азербайджанці, туркмени, росіяни, лази, абхази, чеченці та ін. Зараз на території турецької держави за даними сайту LookLex проживає 800,000 азербайджанців. Відповідно до сайту «Azərbaycan» - 3,000,000 азербайджанців. Така велика різниця в статистичних даних пов'язана, перш за все, з тим, що азербайджанці, на відміну від інших національностей, швидше асимілюються місцевим турецьким населенням завдяки своїй культурній, релігійній, мовній та історичній близькості. Багато родин, що переселилися до Туреччини, після довгих років проживання в країні, піддавшись так званій «політиці отуречування», перестали сприймати себе як представників іншої національності, ставши турками. Тим не менш, на сьогоднішній день у Турецькій Республіці існує сильна, згуртована та впливова азербайджанська діаспора, чия історія сягає корінням до початку XIX століття. Саме тоді були зафіксовані перші великі міграційні хвилі, які стали каталізатором створення діаспори.

Азербайджанська діаспора, її формування, розселення, структура та діяльність є однією з найменш вивчених тем у сучасній історичній науці. Це пояснюється тим, що самі азербайджанці почали визначати своїх співвітчизників, які проживають на території інших країн як діаспору порівняно недавно. Поняття діаспора в азербайджанській самосвідомості починає формуватися з 90-х років минулого століття, коли країна набула незалежності. Якщо спочатку азербайджанці були просто емігрантами, то навіть після фактичного створення діаспори у 50-60-х рр. XX століття кардинально нічого не змінилося в їх сприйнятті, оскільки вивчення цієї теми було під забороною. Радянський уряд наклав табу на вивчення процесу

формування діаспори, її діяльності, та на будь-які контакти з нею. І лише після здобуття незалежності Азербайджанська Республіка починає встановлення зв'язків зі своїми співвітчизниками, які мешкають далеко за межами батьківщини. Створюються комітети з регулювання діяльності діаспор по всьому світу, розробляється їхня ідеологія, порушується питання вивчення їх історій. Члени діаспор вже не просто зберігають у пам'яті своє етнічне походження, а й за допомогою різних культурних, політичних та соціальних організацій не втрачають зв'язку зі своєю історичною батьківщиною.

Однак феномен діаспори полягає в тому, що вона не може бути лише соціальним інститутом. Діаспора - це не просто громада, діаспора - це особливий тип самосвідомості, що виник у транснаціональних спільнот. Його особливість полягає в тому, що на таку самосвідомість відклала відбиток його подвійна природа. Стівен Вертовек, посилаючись на низку робіт американського соціолога Пола Гілроя, вважає, що дуальність самосвідомості кожного представника діаспори виражена в його прихильності до своєї батьківщини та місця фактичного проживання.

Неоднорідність самосвідомості членів діаспори відбивається і в унікальній рисі культурного відтворення, яке піддаючись процесам глобалізації та креалізації (процес «вбирання» цінностей іншої культури), характеризується не просто виробленням та відновленням соціальних та культурних цінностей народу, а й взаємним впливом як на життя діаспори, так і на країну, що приймає цю діаспору у себе.

В основі будь-якої діаспори лежить міцне почуття згуртованості та єдності її членів, без яких, з якого боку не розглядалося це феноменальне явище, існування діаспори було б неможливим. Саме почуття згуртованості допомагає народу зберегти свою ідентичність у чужій країні і не зазнати асиміляції місцевого населення. Вони об'єднані не просто загальним становищем чужинців у приймаючій країні, а й загальною мовою, культурою та історією, за допомогою яких ніколи не втратить зв'язок з їхньою історичною батьківщиною.

На думку американського антрополога та соціолога Джеймса Кліффорда, у свідомість кожного «детериторизованого» народу живе надія на возз'єднання з батьківщиною та своїм народом, яка сформувалася під впливом дискримінації, утиску та вимушених міграцій.

Все вищезгадане приводить нас до висновку, що прагнення зберегти зв'язок з батьківщиною своїх предків, своєю культурою, історією та мовою є рушійною силою, що спонукає будь-яку діаспору до активного соціального та культурного життя, яке вони ведуть на території чужої держави, що і дає їм необхідне почуття єдності зі своїм історичним корінням. І азербайджанська діаспора з моменту свого заснування і досі є яскравим прикладом описаної моделі поведінки транснаціонального суспільства.

Велику роль у підтримці зв'язку зі своїми співвітчизниками відіграють організації, створювані в державі, де проживає діаспора. Кожна організація має свою ідеологію, свою структуру, свою мету. Низка організацій сприяє боротьбі за політичні свободи своєї громади, інші займаються інвестиціями, якісь борються за дотримання прав представників діаспори. А є й такі, чії цілі спрямовані переважно на поширення своєї національної культури, включаючи мову та історію серед членів діаспори. Саме такі організації, що мають культурний характер, і забезпечують зв'язок з батьківщиною та предками, відтворюють їхній образ життя у чужій державі.

Актуальність дослідження. Азербайджанці є однією з найбільших національних менших груп у Туреччині, де вони мають багатий соціокультурний досвід та провадять активну громадську діяльність. Вивчення їхнього суспільно-культурного життя може розкрити особливості збереження та культивування їхньої ідентичності в чужій країні, зв'язки з рідною країною та іншими країнами, де проживає азербайджанська діаспора, а також їх внесок у розвиток культури та громадського життя Туреччини.

Азербайджан та Туреччина мають багатовікові культурні, економічні та політичні зв'язки, тож вивчення суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори у Туреччині може розкрити роль діаспори в

підтримці та розвитку відносин між цими двома країнами, в тому числі в провадженні дипломатичної діяльності, економічної співпраці, культурного обміну та інших аспектів взаємодії.

Дослідження у сфері суспільного та культурного аспектів життя азербайджанської діаспори у Туреччині може допомогти розкрити особливості міжкультурної комунікації, взаємодії та адаптації між різними культурами, а також, це може бути корисним в контексті сучасної глобалізації світу, де взаємодія різних культур є невід'ємною частиною суспільного життя. Вивчення діаспори може допомогти зрозуміти, як взаємодіє азербайджанська культура з турецькою культурою, як відбувається адаптація до нового середовища, як формується міжкультурна співпраця та взаєморозуміння.

Азербайджанська діаспора в Туреччині відіграє важливу роль в соціальному та політичному житті країни, тому дана дипломна робота може допомогти розкрити її внесок у різні аспекти турецького суспільства, такі як політика, економіка, культура, мова, релігія тощо, що є важливим джерелом інформації для вивчення взаємодії між діаспорою та державними структурами, включаючи політичні партії, громадські організації, культурні та освітні установи.

В контексті сучасних подій, таких як геополітичні зміни, міграційні процеси, зростання інтересу до культурного розмаїття, вивчення суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори в Туреччині є особливо актуальним. Воно може допомогти розуміти сучасні виклики, з якими стикається діаспора, та вплив сучасних подій на її соціокультурне життя.

Об'єктом дослідження є азербайджанська діаспора в Туреччині.

Предмет дослідження: суспільно-культурне життя азербайджанської діаспори у Республіці Туреччина, зокрема аналіз його особливостей, проявів, трансформацій, взаємодії з місцевим населенням та впливу на соціокультурний контекст країни.

Метою представленої дипломної роботи є проведення детального дослідження суспільного та культурного аспектів діяльності азербайджанської

діаспори в Туреччині з акцентом на довденні інформації про те, що саме культурні організації сприяють підтримці зв'язків з історичною батьківщиною членів діаспори.

Для досягнення поставленої мети дипломна робота передбачає розв'язати такі завдання:

- описати сутність політичної діяльності представників азербайджанської діаспори на початку ХХ ст.;
- визначити причини та зміст гонінь та репресій з боку турецької влади щодо представників азербайджанської діаспори;
- проаналізувати становище діаспорних азербайджанських структур Туреччини в 1930-1940 рр.;
- висвітлити питання щодо азербайджанських суспільних організацій сформованих в Туреччині в другій половині ХХ ст.;
- охарактеризувати діяльність турецької влади щодо створення централізованого управління діаспорними структурами та контролю над їх діяльністю;
- простежити вплив азербайджанських суспільних організацій на архітектоніку суспільно-політичного життя Туреччини в ХХІ ст.

Методологія та методи дослідження. Методологія даного дослідження будувалася на кількох основних методах, які дозволили найбільш повно розкрити специфіку та сутність суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори на теренах Туреччини в ХХ-ХХІ ст. Зокрема, одним із ключових був метод *аналізу історичних джерел*, що дозволив вивчити різні історичні джерела, такі як архівні документи, історіографічну літературу різних періодів та дослідження істориків різних країн, мемуари, періодичні видання та інші джерела, що стосуються розкриття питання оформлення, інституціоналізації та об'єднання азербайджанської діаспори Туреччини задля досягнення спільної мети – національно-визвольної боротьби проти більшовиків, які в 1920 р. захопили територію Азербайджанської

Демократичної Республіки. Це допомогло зрозуміти контекст питання, розкрити його історію, навести потрібний для цього фактаж та дозволило відтворити процес формування та етапи трансформації азербайджанської діаспори Туреччини з історичної ретроспективи.

Крім того, важливим став метод контент-аналізу, оскільки аналіз контенту викладеного в текстах, медіа-матеріалах, включаючи промови, заяви, законодавство, резолюції, декларації та інші джерела, що стосуються суспільно-культурної діяльності азербайджанців Туреччини, допоміг виявити ключові теми, тренди, підходи та зміни в процесі оформлення азербайджанської діаспори протягом XX-XXI ст., а також відстежити розвиток діяльності діаспори на суспільному та культурному напрямках протягом даного періоду.

Компаративний аналіз дозволив зробити порівняльний аналіз суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори у Туреччині з діаспорами в інших країнах, які мали схожі виклики та конфліктні ситуації з представниками центральної влади держави, що їх приймала. Зокрема, акцент робився на різниці у відношенні до азербайджанської діаспори у Франції, оскільки Франція не мала на той час активних політичних відносин із СРСР, а навпаки – виступала один із його ворогів, тому сприяння діяльності азербайджанської діаспори стало одним із векторів політики Франції на той час, тоді як Туреччина будучи новоствореною державою, яка мала намір встановити дружні відносини із своїм сусідом – Радянським Союзом – всіляко придушувала наміри азербайджанської діаспори оформитися в єдину структуру та провадити свою діяльність, оскільки однією із цілей азербайджанської діаспори Туреччини була політична боротьба проти більшовицького режиму в Азербайджані і даний факт ставав постійним полем суперечностей між турецькою та радянською сторонами.

Був використаний й метод статистичного аналізу для аналізу кількісних даних, таких як статистичні звіти, дані опитувань, документи, архіви та інші

джерела – все це допомогло зібрати об'єктивні дані та факти, що стосуються суспільної та культурної діяльності азербайджанців Туреччини.

Одним з ключових при написанні даної курсової роботи став метод історичного аналізу, оскільки він включив у себе вивчення важливих історичних подій, процесів, змін у суспільстві та політиці, аналіз рольових моделей, тенденцій та впливів історичного контексту на розвиток азербайджанської діаспори Туреччини в означений період.

Наукова новизна полягає в тому, що в даній роботі вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу провести комплексне дослідження становища та діяльності азербайджанської діаспори в Туреччині протягом XX-XXI ст. Дана робота є оригінальним дослідженням суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори в Туреччині з комплексним аналізом його взаємодії з місцевим населенням та в контексті глобалізаційних та міграційних процесів. Робота враховує різні аспекти життя діаспорної спільноти, включаючи культурні традиції, релігійні особливості, мовні практики, мистецтво, освіту і т. д.. Результати дослідження можуть зробити внесок у розуміння суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори в Туреччині та сприяти подальшому розвитку наукових досліджень в цій області.

Науково-теоретичне значення роботи полягає в розширенні наукового розуміння соціокультурної діяльності азербайджанської діаспори в Туреччині, в аналізі впливу глобалізації та міграційних процесів на діаспору, в розкритті ролі культури в процесах ідентифікації та самоідентифікації діаспори, а також у вивченні внеску діаспори в культурне розмаїття та взаємодію різних культур. Результати дослідження можуть бути корисними для науковців, дослідників, студентів, які цікавляться питаннями міграції, діаспори, соціокультурної взаємодій та глобалізації. Вони можуть стати важливим доповненням до наукової літератури в галузі діаспорних досліджень та досліджень культурних відносин між країнами. Результати роботи можуть бути використані для подальших досліджень в галузі міграції, діаспори, культурології, соціології та інших суміжних дисциплін. Загалом, дана робота може позитивно вплинути

на розширення наукових знань про соціокультурне життя азербайджанської діаспори в Туреччині, осмислення ролі культури в ідентифікації та самоідентифікації діаспори, на аналіз взаємодії різних культур та в розкритті внеску діаспори в культурне розмаїття Туреччини.

Джерельна база та історіографія дослідження. Серед джерел, що використовувались, можна виділити декілька груп. Першою групою джерел є звіти представників офіційної турецької влади, а саме Турецького інституту статистики¹. Дана група джерел представлена документами, що містять статистичну інформацію про організації азербайджанської діаспори, що формувалися в Туреччині в другий період розвитку діаспори, а саме суспільно-культурний. Зокрема, в даних документах показана кількість членів тієї чи іншої діаспорної організації, види діяльності якими вони займалися, рівень взаємодії даних організацій з місцевою турецькою владою, кількість проведених заходів: концертів, фестивалів, наукових симпозіумів і т. д. Дана група джерел дозволила отримати потрібний фактаж, який у співставленні з історіографічними матеріалами дозволив зробити комплексний аналіз розвитку азербайджанської діаспори в різні періоди її існування та діяльності на території Туреччини.

Друга група – мемуарна література, представлена спогадами М. Е. Расулзаде як головного діяча та ідейного натхненника об'єднання азербайджанської діаспори, як на теренах Туреччини, так і в країнах Європи. Дані джерела допомогли зрозуміти погляд на події висвітлені в дипломній роботі з точки зору сучасників подій – при тому представлені матеріали, що стосувалися різних аспектів діяльності азербайджанської діаспори – це і культурна діяльність, і політична, і заходи, що були здійсненні для сприяння розвитку національно-визвольному руху в Азербайджані, і мемуари в яких висвітленні питання взаємодії з турецькою владою, оскільки були різні періоди співпраці, коли Туреччина як держави захищала та культивувала

¹ Population by years, age group and sex, 1935-2016// Turkish Statistical Institute. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.turkstat.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.

розвиток різних аспектів діяльності азербайджанської громади, а був період коли Туреччина керуючись прагматичними інтересами встановлення добросусідських відносин з СРСР усіляко придушувало різні прояви політизації азербайджанської діаспори, що в свою чергу призвело до вигнання з країни головного її діяча – М. Е. Расулзаде, про що власне він і пише в своїх мемуарах.^{2 3 4}

Третьою групою джерел стали укази підписані азербайджанською владою в період після відновлення незалежності Азербайджану в 1991 р., які вказують на те, що дана держава була зацікавлені в об'єднанні азербайджанської діаспори усіх країн та залученні її представників до політичного життя новоствореної держави. Зокрема, це був указ⁵ підписаний у 2009 році нинішнім президентом Азербайджану Ільхамом Алієвим в якому йдеться мова про те, що азербайджанська діаспора готова всіляко підтримувати розвиток діаспорних організацій азербайджанців усього світу задля майбутнього залучення її представників у справу лобіювання інтересів Азербайджану у різних країнах і, зокрема, в Туреччині, оскільки вона є головним геополітичним партнером Азербайджану на сьогоднішній день.

Остання група джерел – матеріали, які опубліковані в мережі Інтернет самими представниками вже нинішнього покоління азербайджанської діаспори, що висвітлюють інформацію про актуальний стан розвитку азербайджанської діаспори на теренах Туреччини. В даних матеріалах міститься інформація про кількість організацій, заходів, робиться акцент на взаємодії діаспори та турецької влади і т. д.⁶

² Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 199.

³ Расулзаде М. Э. Информация о составе Азербайджанского национального центра в 1927-1936 гг. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 249-250.

⁴ Расулзаде М. Э. Азербайджанская Республика // Исхаков С. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. - М., 2010. - С. 20-74.

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. "Azərbaycan Respublikasının diasporla iş üzrə dövlət komitəsi haqqında əsasnamə" від 14.05.2009. - № 54.

⁶ Azərbaycan diasporunun məskunlaşma coğrafiyası // Azərbaycan. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.azerbaijans.com/content_1713_az.html.

Аналізуючи питання історіографії важливо зробити акцент на тому, що серед вітчизняної літератури проблема, що стосується питань історії суспільно-культурного аспекту діяльності азербайджанської діаспори на теренах Туреччини, не знайшла достатнього висвітлення. Проте серед історіографічних матеріалів українською мовою можна виділити роботи таких істориків, як О. Дудніка⁷ та О. Петряєва⁸, що містять загальну інформацію щодо розвитку міждержавних відносин між Туреччиною та Азербайджаном і, окрім того, що є найбільш важливим для розкриття проблеми вказаної в назві даної дипломної роботи – в даних історіографічних матеріалах міститься інформація про те, як на питання міждержавної взаємодії впливають представники діаспор обох країн.

Оскільки у вітчизняній історіографії недостатньо представлені праці про суспільно-культурне життя азербайджанської діаспори в Туреччині, то в контексті даного дослідження використовувалась іноземна література: російською, англійською, турецькою та азербайджанською мовами, яка широко розкриває усі аспекти вищезгаданої проблематики.

Російська історіографія представлена дослідженнями таких науковців як Р. Абуталібов, Р. Векілов, А. Балаєв та ін., що розглядають максимально широкий спектр проблем, що стосуються формування та трансформації діяльності азербайджанської діаспори Туреччини в ХХ-ХХІ ст. Зокрема, у праці Р. Абуталібова⁹ представлена інформація, що стосується політичного періоду формування азербайджанської діаспори в першій половині ХХ ст., коли основною метою самоорганізації азербайджанців на теренах Туреччини було продовження національно-визвольної боротьби народів Кавказу проти більшовицької влади. У свою чергу в роботі Р. Векілова¹⁰ представлена

⁷ Дуднік О. Я. Азербайджансько-турецькі взаємовідносини у контексті тюркської єдності та геополітичної ситуації на Південному Кавказі / О. Я. Дуднік // Український історичний збірник / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 262-267 .

⁸ Петряєв О. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В РЕГІОНІ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ. Літопис Волині, (27), 2022. – с. 212-215. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.35>.

⁹ Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих // IRS Наследие. — 2007. — №1 (25). — С. 36-39.

¹⁰ Векілов Р. А. История возникновения Азербайджанской Республики. - Баку, 1998. - 32 с.

інформація, що описує період який передував створенню азербайджанської діаспори, яка дозволяє зрозуміти як взагалі виник феномен азербайджанської діаспори, якими були причини майбутньої інституціоналізації діаспори та описує діяльність основних діячів азербайджанської діаспори в Туреччині на початковому етапі її формування. Історіографічні матеріали А. Балаєва¹¹, у свою чергу, висвітлюють різні аспекти діяльності головного діяча азербайджанської діаспори на теренах Туреччини – М. Е. Расулзаде: це була політична, культурна, організаційна, переговорна (в питаннях взаємодії з турецькою владою) та інші функції даного видатного діяча.

Англомовна література представлена роботами таких дослідників, як Л. Безаніса¹², Р. Коена¹³ та М. Рубіна¹⁴, що детально описують питання, що стосуються феномену формування поняття «діаспора» загалом та показують, як всі складові даного поняття відбилися на процесі формування азербайджанської діаспори на теренах Туреччини: зокрема, першим періодом формування діаспори завершився невдало, оскільки не маючи чітко окресленої мети самоорганізації азербайджанське населення асимілювалося з місцевим тюркським населенням, що прекрасно описується в роботі Л. Безаніса; у свою чергу на другому етапі – після створення азербайджанської держави на початку ХХ ст., а потім після втрати нею незалежності формується мета для самоорганізації нової хвилі азербайджанських мігрантів до Туреччини, а саме, цією метою стала національно-визвольна боротьба проти більшовиків за відновлення власної держави для азербайджанців – про це детально описано в роботі Р. Коена; і, врешті, в роботі М. Рубіна детально робиться акцент на третьому етапі діяльності азербайджанської діаспори на теренах Туреччини, а саме на суспільно-культурному факторі розвитку представників азербайджанського етносу.

¹¹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - 265 с.

¹² Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. – p. 148.

¹³ Cohen R. Diasporas and the Nation-State: From victims to challengers // International Affairs. - 1996. - №72(3). - p. 508-522.

¹⁴ Rubin M. Immigrants' social integration as a function of approach-avoidance orientation and problem-solving style // International Journal of Intercultural Relations. - 2012. - №36. - p. 498-505.

Історична література турецькою мовою охоплює максимально широкий спектр проблем, що були вирішені в ході даної курсової роботи, оскільки турецька мова, на рівні з азербайджанською, є однією з тих мов на яких публікувалися та випускалися першоджерела, що стосуються, власне, питання суспільно культурного життя азербайджанської діаспори в Туреччині в означений період. Тут представлені історіографічні матеріали, що стосуються різних форм організації діаспори – це і політичні партії, які мали на меті оформити політичні платформи для лобіювання своїх інтересів на міжнародному рівні, і культурні центри, які займалися організацією культурних заходів, які відтворювали азербайджанські традиції на теренах Туреччини, і видавнича справа, яка допомагала азербайджанцям дізнаватися інформацію про історію Азербайджану, його культуру, мову і т.д.^{15 16} Крім того представлена інформація про взаємодію азербайджанської діаспори з турецьким суспільством та владою, зокрема, оскільки турки та азербайджанці є представниками єдиного тюркського етносу, тому їх взаємодія відбувалися на найбільш сприятливому рівні, що уможливлювало максимально ефективний розвиток суспільно-політичного життя азербайджанської діаспори Туреччини в ХХ-ХХІ ст.^{17 18}

У свою чергу, ключовими стали історіографічні матеріали азербайджанською мовою^{19 20 21}, яка була однією, і головною, з мов, якою послуговувалися азербайджанські мігранти в різних країнах світу, і, в тому числі, у Туреччині, і тому, власне, сучасні азербайджанські історики

¹⁵ Türk Ocaklarının Kısa Tarihçesi // Türk Ocaklarının genel merkezi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.turkocaklari.org.tr/turk-ocagi-tarihi/turk-ocaklarinin-kisa-tarihcesi-3496>.

¹⁶ Ulusoy B. Azerbaycan siyasi göçmenlerinin en önemli yayın organlarından biri olan Azeri Türk dergisi // İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. - 2001. - №11. - p. 223-233.

¹⁷ Şenel D. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi üzerine bir inceleme: yüksek lisans, sosyal bilimler - Niğde, 2008. – p. 326.

¹⁸ Sədr // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=27>.

¹⁹ Azərbaycan Kültür Derneği. Resulzade Mehmet Emin Beyin vefatı münasebetiyle İstanbul'da Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği tarafından tertip edilen anma töreni // Azerbaycan aylık kültür dergisi. - 1955. - №36. - p. 32-55.

²⁰ Attar A., Şimşir S. Tarihten günümüze Türkiye'de yaşayan Azerbaycan Türkleri. - Ankara, 2013. - p. 265.

²¹ Ankarada Heydər Əliyev Parkının açılış mərasimi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=325>.

користуючись матеріалами першоджерел написали праці, де найбільш докладно висвітлені питання щодо етапів формування азербайджанської діаспори в Туреччині і, зокрема, детально розписано питання, що стосується суспільно-культурного життя азербайджанської діаспори Туреччини в означений період.

Хронологічні рамки. Нижньою межею даного дослідження визначається 1920 р. – як дата падіння Азербайджанської Демократичної Республіки після захоплення даної території більшовицькими військами; з даного періоду розпочинається історія інституціоналізації та об'єднання азербайджанської діаспори навколо ідеї національ-визвольної боротьби проти більшовицького режиму в Азербайджані і саме це дозволило представникам азербайджанського етносу в Туреччині не асимілюватися з місцевим тюркським населенням, а виділитися в окрему етнополітичну групу, яка в майбутньому оформилася в діаспору.

Верхньою межею даного дослідження ми визначаємо 2010-і рр. як період, коли діаспорна політика вже незалежного Азербайджану оформилася в чіткі рамки і не зазнавала особливих змін до сьогоднішнього дня – фактично з періоду президентства Гейдара, а потім і Ільхама Алієвих відбулося об'єднання азербайджанських діаспор в світу в єдину структуру, що допомогло азербайджанцям усього світу приймати активну участь у вирішенні проблем азербайджанської держави на сьогоднішній день, і важливу роль у цьому процесі грала азербайджанська діаспора Туреччина, як одна із найдавніших і як така, що є лобістською силою, що відстоює азербайджанські інтереси в країні, що є найбільшим стратегічним партнером Азербайджану на сьогоднішній день.

Територіальні рамки дослідження обмежуються територією Туреччини, як країни на теренах якої сформувалася фактично найперша інституціоналізована та організована азербайджанська діаспора взагалі, яка і стала об'єктом вивчення даної дипломної роботи. В окремих випадках територіальні межі охоплюють азербайджанські діаспори інших країн світу, а

саме найбільше згадуються азербайджанські емігрантські організації у Франції та Польщі, як тих країн, які найбільш лояльно ставилися до представників азербайджанської діаспори, оскільки вважали їх майбутніми союзниками у можливій війні проти більшовицької Росії; ну і власне, територія самого Азербайджану також почасти згадується в рамках дослідження, але радше в якості історичної батьківщини діаспори, що розглядається в рамках даної дипломної роботи, і також як територія куди азербайджанські емігрантські кола ввозили літературу, яка закликала місцеве населення до національно-визвольної боротьби проти росіян-більшовиків.

Структура обумовлена специфікою теми, що розглядається, а також цілями і завданнями дослідження. З погляду архітекtonіки, представлена дипломна робота складається з двох розділів, вступу та висновків.

Перший розділ «Організації азербайджанського суспільства у Туреччині у першій половині ХХ століття» також складається з чотирьох основних підрозділів, які відображають історію формування азербайджанської діаспори в Туреччині, яке датується першою половиною ХІХ – першою половиною ХХ століть, а також історію створення перших організацій, їх характерні особливості та роль у житті діаспори. Чотири підрозділи даного розділу, також логічно відображають послідовний розвиток організацій та діаспори, в цілому. Кожен підрозділ ділиться на кілька пунктів, які висвітлюють ту чи іншу організацію, що розглядається, або історичні події, які, на нашу думку, не можуть бути випущені з розповіді, оскільки є ключовими або основними.

Другий розділ, зачіпає другий етап розвитку діаспорних товариств, що почався в другій половині ХХ століття і триває досі. Причини поділу історії організацій на період до середини ХХ століття та період, що послідував фактично після початку «Холодної війни» докладно описані в тексті дипломної роботи.

У другому розділі будуть висвітлені основні характеристики періоду, що дають нам право стверджувати, що мету дипломної роботи досягнуто, і наведено короткий огляд сучасних об'єднань діаспори.

Останній розділ також послідовно розділений на об'єктивні, на наш погляд, підрозділи, що відповідають тому чи іншому часовому періоду чи характерним для цього періоду процесам.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТУРЕЧЧИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Відповідно до теорії, що була викладена у вступній частині дипломної роботи, суспільно-культурне життя переважної більшості діаспор полягає у підтримці сформованого образу батьківщини та зміцненні зв'язків з історичним та етнічним корінням членів транснаціонального суспільства. Функцію своєрідного провідника колективного міфу про батьківщину виконують діаспорські організації, які мають культурно-просвітницький підтекст, тому можна зробити невтішний висновок, що суспільно-культурне життя діаспори уособлюється діяльністю подібних організацій.

Перш ніж перейти безпосередньо до теми діяльності азербайджанців у Туреччині та розгляду створених ними організацій, необхідно довести, що ми правомірно розглядаємо азербайджанців та їхню діяльність у контексті діаспори.

Процес становлення діаспори починається з міграції, тому звернемося насамперед до історії міграційних хвиль азербайджанців, що переселялися до Туреччини протягом історії.

Перші міграційні процеси можна виявити ще в середньовіччі²². Однак їх результатом стала повна асиміляція азербайджанців, що суперечить теорії становлення діаспори, тому для нас вони не становлять інтересу. Ми зупинимося на пізніших зафіксованих переселеннях.

Події, що стали початком наступного процесу вимушеного переселення азербайджанців з території своїх предків, можна віднести до початку ХІХ століття, коли Азербайджан через своє стратегічно важливе географічне

²² Марджанлы М. Азербайджанская диаспора - наша постоянная тема // IRS Наследие. — 2013. — №4 (64). — С. 3.

положення був залучений у протистояння між Персією та Росією, а також Росією та Османською Імперією²³.

Підписання 12 жовтня Гюлістанського мирного договору, що завершив російсько-перську війну 1804-1813 рр., призвело до поділу Азербайджану на північну та південну частини. Північна частина, що складалася з Карабахського, Гянджинського, Шекінського, Ширванського, Дербентського, Кубинського, Бакинського та Таліського ханств, передавалася Російській імперії, південна – Персії (Ірану). За Туркманчайським мирним договором, що закінчив російсько-перську війну 1826-1828 рр. Росія остаточно зміцнилася на території Північного Азербайджану та включила до свого складу ще й Нахичеванське та Еріванське ханства²⁴.

Територіальна приналежність Азербайджану та всього Південного Кавказу до Російської імперії визначила долю азербайджанського населення на кілька століть вперед. У першій половині ХІХ століття після закінчення російсько-перських воєн Царська Росія прагнула закріпити свій вплив на новопридбаних територіях, тому надавала великого значення зміні демографічної ситуації в регіоні на користь християн. Саме з 1813 року уряд Російської імперії приводить у дію, розроблену ще за Петра І у роки його Прикаспійського походу, політику переселення вірмен. Російський уряд вважав, що змінюючи демографічну ситуацію на користь вірмен, зможе створити на території Південного Кавказу Карабахську християнську вірменську державу, тим самим підкоривши собі мусульманське населення регіону²⁵.

Першими областями, що були заселені вірменами, стали Нагірний Карабах, Нахичеван та Еріван ²⁶. У більшості вірмен був запас зброї,

²³ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. : *yürsek lisans of sciense*. - 2013. – С. 140-141.

²⁴ Хронологическое показание примечательных событий в Кавказском Крае и важнейших постановлений правительства, относящихся к этому краю // Кавказский календарь. — 1846. — С. 62-64.

²⁵ Шахмурадов А.Ш. Армяне на Южном Кавказе. — Баку, 2015. — С. 60-67.

²⁶ Хронологическое показание примечательных событий в Кавказском Крае и важнейших постановлений правительства, относящихся к этому краю // Кавказский календарь. — 1846. — С. 67.

розрахованої на майбутні битви за право існування на новопридбаних землях, і через деякий час ця зброя була використана для витіснення азербайджанського населення з рідних земель. Саме політика переселення вірмен і вірменський терор проти мусульманського населення, що послідував за цим переселенням, започаткували масову міграцію азербайджанців.

Однією з країн, де азербайджанці змогли знайти укриття, стала Туреччина, близькість до якої вони завжди відчували, оскільки мали спільне етнічне коріння. Частина азербайджанських сімей переїхала до Ерзуруму (мілет на північному сході Туреччини), інша - вирушила на схід Малої Азії до міста Ігдир. Ширванці влаштувалися на північ від району Амасія, а шекінці – оселилися у місті Бурса на північному заході Туреччини.

У роки другої хвилі міграції, яка почалася після перемоги Російської імперії над Туреччиною у війні 1877-78 рр., азербайджанці переважно прямували до таких районів Туреччини, як Сівас, Токат, Амасія, Чорум, що знаходяться у центральній частині Малої Азії та на прикордонні з Азербайджаном території: Карс, Ігдир, Ардахан та Агрі²⁷. Проте на той момент деякі райони східної Анатолії входили до складу Російської імперії. Ігдир за Туркманчайським мирним договором, входив до Еріванської губернії. Карс з 1878 року за Сан-Стефанським мирним договором, що завершував російсько-турецьку війну 1877-78 років, до складу Карської області²⁸. За цим договором Ардахан і Агрі так само перейшли до Росії. Тому у цих районах вірмени також продовжили політику завоювання етнічного панування та переваги над мусульманським населенням, користуючись підтримкою царської влади.

Ці дві хвилі масових міграцій азербайджанців до Туреччини сприяли лише збільшенню чисельності азербайджанського населення територій Османської імперії. На цьому етапі в жодному разі не можна говорити про

²⁷ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. : *yürsek lisans of sciense*. - 2013. – С. 145, 147.

²⁸ Карсская область//Кавказский календарь. – 1894. - С. 121.

створення діаспори. Азербайджанські мігранти на момент початку ХХ століття не увійшли навіть до стадії адаптації, вони жили в Туреччині, як етнодисперсна група, яка всупереч загальноприйнятій теорії психології мігрантів не зазнавала дискримінації, не зазнавала тиску з боку турків і не перебувала в ізоляції, оскільки, як ми вже згадували, етнічно та культурно це два близькі один одному народи. Тому багато азербайджанців на той момент піддавалися асиміляції і втрачали своє історичне коріння. Каталізатором становлення ідентичності азербайджанців та самовизначення, їхньої індивідуалізації та відокремлення від турків стала політична еміграція 20-х років ХХ століття.

Перша чверть ХХ століття ознаменувалася для Туреччини та Азербайджану зміною політичного режиму та формуванням нових ідеологій, що сприяло зближенню обох країн.

Після Молодотурецької революції 1908 року у Туреччині було відновлено конституцію «Мідхату» (1876 р.), був скликаний парламент, робилися спроби повалення абсолютної монархії. Молодотурки розвивали у зовнішній політиці ідеї пантюркізму і панісламізму, звернувши тим самим свій погляд на мусульман-шиїтів Азербайджану²⁹. В Азербайджані в 1911 році активну політику починає проводити партія під назвою «Мусульманська демократична партія Мусават». Мусаватисти, також дотримуючись ідей панісламізму і пантюркізму, прагнули під егідою Туреччини та Азербайджану створити єдину тюркську державу – Великий Туран (ідея «туранізму»).

Після падіння Російської імперії та приходу до влади більшовиків країни сучасного Південного Кавказу під впливом революційних та націоналістичних рухів взяли курс на досягнення незалежності від Росії. 22 квітня 1918 року Бакинська, Єлизаветпольська, Єреванська, Тифліська і Кутаїська губернії, Батумська і Карська області, а також Закатальський і Сухумські округи проголосили свою незалежність від Російської імперії і були оголошені

²⁹ Gasimov Z. Anti-Communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1959s) // Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi. — Ankara: , 2012. — С. 3.

Закавказьким Сеймом Закавказькою Демократичною Федеративною Республікою (ЗДФР). Закавказький Сейм був найвищим органом ЗДФР. Його головою обрали Чхеїдзе Миколу Семеновича, а сам Сейм був представлений двома політичними партіями – Мусульманською демократичною партією Мусават та Вірменською революційною федерацією «Дашнакцутюн».³⁰ Однак ЗДФР судилося проіснувати трохи більше місяця. У ході засідань Сейму між його членами з'явилися непримиренні розбіжності щодо того, на кого слід орієнтуватися у боротьбі проти більшовиків, які прагнули повернути свій вплив цих територіях. Таким чином, 26 травня 1918 р. Сейм оголосив розпад ЗДФР і склав свої повноваження³¹. Наступного дня було започатковано засідання всіх колишніх членів-мусульман, що засідали у Сеймі. На засіданні було обговорено питання можливого встановлення незалежності Азербайджану. І 28 травня 1918 року Національною Радою Азербайджану було проголошено незалежність³².

Роки існування Азербайджанської Демократичної Республіки - АДР (28 травня 1918 – 28 квітня 1920 рр.) ознаменувалися запеклою боротьбою населення країни під керівництвом партії Мусават з більшовиками, які будучи залежними від бакинських нафтопромислів (в Баку до 1917 рік видобувалося до 90 % нафти імперії), відмовляючись визнавати право місцевого населення на самовизначення.³³

Уряд АДР звернувся по допомогу до Османської імперії та оголосив про введення воєнного стану. Було створено Кавказьку Ісламську армію, куди увійшли 8 тис. солдатів османської держави та 7 тис. азербайджанських добровольців. Командував армією турецький генерал Нурі-паша. І 15 вересня

³⁰ Закавказская Демократическая Федеративная Республика // Хронос. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hrono.ru/organ/ukaz_z/ru19170172.php .

³¹ Векилов Р. А. История возникновения Азербайджанской Республики. - Баку, 1998. – С. 16.

³² Там само, с. 17-18.

³³ Мамуліа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 16.

1918 р. об'єднані сили двох країн увійшли до Баку, здобувши перемогу над вірменськими та російськими з'єднаннями³⁴.

Османська імперія відіграла значну роль у становленні АДР: поклала край винищенню мусульман, зміцнила національну армію і першою визнала незалежність республіки. Проте через місяць, згідно з умовами Мудроського перемир'я, турецька армія була змушена залишити територію Азербайджану, віддавши тим самим політичну перевагу в цьому регіоні Росії, де більшовицький режим продовжував зміцнюватися.

Після падіння османсько-азербайджанського союзу азербайджанці були змушені вести національно-визвольну боротьбу самотужки. Проте сили були нерівними. Азербайджанці не могли протистояти натиску Червоної Армії, і в 1920 р. більшовики захопили Азербайджан. Потім почалися переслідування та репресії відомих діячів АДР, які, на думку більшовиків, могли завадити їм утвердитися на території Азербайджану. Каральні органи, які здійснювали ці репресії, мали надзвичайні повноваження і безпосередньо підпорядковувалися Кремлю. Вони фактично були безконтрольними у своїх діях, внаслідок чого насильства над людьми та майном мирних громадян набули величезних масштабів. В Азербайджані встановився режим масового терору, жертвами якого найчастіше ставали навіть пересічні громадяни. Але головні сили, безперечно, були спрямовані насамперед проти представників політичної та інтелектуальної еліти Азербайджану, а також національних військових кадрів. Подібними діями більшовицькі окупанти прагнули обезголовити національний рух, позбавивши його політичних та військових лідерів³⁵.

Все це призвело до того, що багато політичних діячів і діячі культури були змушені залишити країну і вести боротьбу, перебуваючи за кордоном. Так було створено «уряд Азербайджану у вигнанні». Сам Мамед Емін Расулзаде у своєму документі «Список азербайджанських відповідальних

³⁴ Мамуліа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 16.

³⁵ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 10-11.

діячів на еміграції», який відображає склад уряду Азербайджану у вигнанні 1920-1930-х рр. наводить такі персоналії³⁶:

- 1) Алі Мардан бек Топчібаші – голова парламенту та голова азербайджанської делегації;
- 2) Мір Якуб – член парламенту, колишній представник у Лондоні та заступник голови делегації;
- 3) Мамед Магерамов – член парламенту та делегації;
- 4) Аббас бей Атамалібеков - член парламенту та делегації;
- 5) Акпер Ага Шейх-Уль-Ісламов - член парламенту та делегації;
- 6) Джейхун бей Гаджібейлі – член делегації;
- 7) Мамед Емін Расулзаде – член парламенту;
- 8) Хосров Бек Султанов - колишній міністр землеробства;
- 9) Халіл бек Хас-Мамедов – колишній міністр юстиції та заступник голови уряду;
- 10) Аділь Хан Зіят-Ханов - колишній міністр закордонних справ;
- 11) Мустафа Бек Векілі - колишній міністр внутрішніх справ;
- 12) Абдул Алі бек Амірджанов – колишній міністр фінансів;
- 13) Муса бек Рафіїв – колишній міністр;
- 14) Кардашев - колишній міністр;
- 15) Шефі бей Рустамбейлі - колишній заступник міністра внутрішніх справ;
- 16) Юсуф Алі Алієв – колишній заступник міністра торгівлі та промисловості.

Уряд Азербайджану у вигнанні вів активну діяльність закордоном, просував ідеї азербайджанства та керував національно-визвольною боротьбою.

Можна виділити кілька періодів національно-визвольних змагань, керуючись даними про географічні центри антибільшовицького опору:

³⁶ Расулзаде М.Э. Список азербайджанских ответственных деятелей в эмиграции. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М.: Социально-политическая МЫСЛЬ, 2011. - С. 254.

1) Тифліський період (1920 – 1921 рр.), під час якого центр повстанців перебував у Грузії. У цей період велася боротьба проти більшовизму в союзі з Францією, що згодом стала одним із головних союзників азербайджанських повстанців і сприяла появі перших організованих структур азербайджанської еміграції, і готується ґрунт до майбутніх політичних контактів із Туреччиною.

2) Стамбульський період (1922 – 1931 рр.) ознаменувався активною діяльністю азербайджанської політичної еміграції в Туреччині, що була спрямована саме на згуртування азербайджанців з метою продовження боротьби за незалежність.

3) Європейський період (1931 – 1934 рр.) характеризується «застоем» у сфері розвитку молодого діаспори та зосередженням усіх сил на врегулюванні внутрішньопартійних конфліктів, пов'язаних із політичним суперництвом та територіальною розрізненістю між членами партії.

Наприкінці травня 1920 року після окупації червоною армією територій Азербайджану в Гянджі спалахнуло антибільшовицьке повстання. Виступ був жорстоко придушений, а населення та військові підрозділи зазнали масових репресій з боку Червоної Армії. Після повстання до столиці Грузії – Тіфлісу – починають пересетися (тікаючи від червоного терору) видні політичні діячі Азербайджану, серед яких можна відзначити Фаталі хана Хойського (колишній прем'єр-міністр та міністр закордонних справ АДР), Гасана-бека Агаєва (колишній глава парламенту), Халіл-бека Хасмамедова (колишній міністр юстиції), Мустафу Векілова (колишній міністр внутрішніх справ). Аж до встановлення радянської влади в Грузії всі вони виконували функції уряду Азербайджану у вигнанні, що на той час став центром національно-визвольної боротьби³⁷.

У цей момент антибільшовицькі настрої у Франції почали проявлятися особливо яскраво. Влітку 1920 р. після польсько-більшовицької війни постала загроза поширення впливу більшовиків на країни Центральної Європи. У такій

³⁷ Мамуліа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 22-23.

ситуації уряд Жоржа Клемансо намагався виступити в ролі координатора всіх антибільшовицьких рухів, які мали можливість своїми діями відволікти хоча б частину більшовицьких сил. У цей час Франція звернула увагу на свого потенційного союзника - Азербайджан³⁸.

На початку 1920-х рр. у різних країнах Європи стали виникати азербайджанські земляцтва. Першу асоціацію емігрантів було створено саме в Парижі, де дипломати вели широку роботу з пропаганди в Азербайджані та брали участь у роботі Версальської мирної конференції. Франція стає європейським центром поширення ідей антикомунізму, азербайджанства, туранізму та пантюркізму, оскільки тут паралельно з діяльністю повстанського уряду в Тифлісі вела активну діяльність дипломатична делегація Азербайджану на чолі з головою парламенту АДР Мардан-беком Топчібашевим.

Саме співробітники дипломатичного представництва АДР у Франції зробили перші спроби об'єднання азербайджанської діаспори³⁹. Колишні мусаватисти вели там антирадянську політичну діяльність до підписання дружніх договорів між Росією, країнами Південного Кавказу та Туреччиною. Вони тримали у центрі уваги проблеми діаспори, суспільно-політичне та соціально-економічне становище історичної батьківщини, намагалися за допомогою ЗМІ об'єднати в єдине ціле всіх азербайджанців, які живуть життям емігранта⁴⁰.

9 серпня 1919 року було створено комітет «Франція-Кавказ» для «розвитку економічних зв'язків між Францією та Республіками Південного Кавказу: Грузією та Азербайджаном». Президентом комітету був обраний французький дипломат Едмонд Іппо, віце-президентом від Грузії – князь Михайло Сумбатофф, від Азербайджану – Мір Якуб Мірмехтієв.

³⁸ Там само, с. 24-25.

³⁹ Сеїдбейли М. Формирование азербайджанской диаспоры - результат миграционных процессов // IRS Наследие. — 2013. — №5 (65). — С. 32-33.

⁴⁰ Азербайджанская диаспора в Турции после оккупации Северного Азербайджана большевиками и свержение Азербайджанской Демократической Республики // КАВКАЗЪПлюс. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kavkazplus.com/news.php?id=77#.VxzvJyNzrIG>.

Азербайджанська делегація до травня 1920 року видавала інформаційний бюлетень «Азербайджан» під редакторством Люсьєна Бюва. За короткий час французькою мовою також були випущені кольорова географічна карта Азербайджану та три книги: «Кавказька Азербайджанська республіка», «Економічний та фінансовий стан Азербайджану», «Антропологічний та етнічний склад населення Азербайджанської Республіки». Наприкінці 1919 року в журналі "Revue du monde musulman" була опублікована стаття члена азербайджанської делегації Джейхунбека Гаджибейлі "Перша мусульманська республіка", де на основі унікальних першоджерел було подано огляд історії, географії та економічного розвитку Азербайджану⁴¹. Після падіння АДР 28 квітня 1920 року азербайджанські дипломати та бізнесмени, які перебували у Франції, створили першу асоціацію азербайджанських емігрантів на чолі з Мардан-беком Топчибашевим, який серед усіх азербайджанських емігрантів займав найактивнішу позицію.⁴² 8 вересня 1920 року Топчибашев від імені делегації виступив з офіційною промовою на Паризькій мирній конференції та поінформував Лігу Націй про окупацію Азербайджану, а 1 листопада цього ж року направив офіційну ноту Генеральному секретареві Ліги Націй з проханням про прийняття Азербайджану до складу цієї організації, на що, в результаті, отримав відмову⁴³.

Проте франко-азербайджанський союз не зміг протистояти силам Червоної Армії, яка в ніч з 11 на 12 лютого 1921 року розпочала вторгнення до Грузії. У лютому-березні було окуповано весь Південний Кавказ. 27 квітня 1921 року 11-а радянська армія, що дислокувалася у Дагестані, окупувала Баку. Нечисленні азербайджанські військові підрозділи не змогли чинити жодного суттєвого опору, що призвело до поразки повстанців та встановлення радянської влади. Хоча більшість представників азербайджанського уряду

⁴¹ Абуталыбов Р. Азербайджанцы во Франции: из истории политической миграции. // IRS Наследие. - 2004. - №2 (10). - С. 4-6.

⁴² Абуталыбов Р. Азербайджанцы во Франции: из истории политической миграции. // IRS Наследие. - 2004. - №2 (10). - С. 6.

⁴³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 14-15.

було схоплено радянськими окупантами, деяким колишнім керівникам вдалося втекти за кордон.⁴⁴ У міру посилення більшовицьких репресій усередині країни ряди азербайджанських емігрантів почали поповнюватися і за рахунок простих громадян, які, не побажавши змиритися з правовим свавіллям, що панував в країні, намагалися будь-якими шляхами, легально чи нелегально, залишити республіку.

Саме встановлення більшовицького режиму в Північному Азербайджані ознаменувало початок третьої хвилі міграцій тих, хто не зміг прийняти нові політичні реалії⁴⁵. Все це призвело до притоку освічених громадян до зарубіжних країн, які просували ідею азербайджанства. Серед них можна відзначити таких політичних діячів та публіцистів, як Мамеда Еміна Расулзаде, Фаталі хана Хойського, Худадата бека Мелік-Асланова, Насіба бека Юсуфбейлі, Халіла бека Хасмамедова, Ахмеда бека Агаоглу, Мамеда Гасан Гаджінського і Садига.

Політична міграція 1920-х років ознаменувала не просто початок нового періоду національно-визвольної війни за незалежність, яку мусаватисти вели перебуваючи за кордоном, а й дала поштовх для становлення самовизначення азербайджанців, які проживали в інших країнах, у тому числі й у Туреччині, запустивши тим самим адаптаційні процеси.

У 1922 році М. Е. Расулзаде приїжджає до Стамбула, де знаходить азербайджанську громаду в розрізненому стані, не здатну надати підтримку у боротьбі з більшовиками. Він одразу приходить до висновку, що азербайджанцям Туреччини потрібні централізоване управління, організовані структури на кшталт тих, що були створені у Франції, які могли б спрямувати енергію своїх членів на боротьбу за незалежність їхньої батьківщини. Але, попри теплий прийом, наданий в Туреччині М. Е. Расулзаде як з боку громадськості, так і офіційної влади, Анкара висловила своє небажання

⁴⁴ Мамуліа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 19-20.

⁴⁵ Сеидбейли М. Формирование азербайджанской диаспоры - результат миграционных процессов // IRS Наследие. — 2013. — №5 (65). — С. 32.

публічно підтримувати діяльність азербайджанських емігрантів, пояснюючи це тим, що не хоче псувати дружні стосунки між Анкарою та Москвою, що були встановлені у 1921 році⁴⁶.

Проте, в цей період розпочинаються процеси інституалізації та створюються перші громадські організації серед представників азербайджанських емігрантів. Також було очевидно, що для організації азербайджанців та створення тісних зв'язків між ними були необхідні публікації націоналістичної преси. Тому паралельно із створенням організаційних структур М. Е. Расулзаде впритул займався і налагодженням інформаційно-пропагандистської діяльності.

Таким чином, третій етап формування діаспори, інституалізація, припав на 20-ті роки ХХ століття. Перші організації мали переважно політичний характер і були створені для об'єднання діаспори з метою організації підвалин для майбутньої боротьби за незалежність Азербайджану.

Що ж до процесу соціокультурної адаптації, він характеризувався розвитком, що відбувався дуже стрімкими темпами. Серед основних проблем етнодисперсної групи, згідно з теорією, вчені виділяють наступні: дискомфорт від зміни місця проживання, зміни клімату, нового способу життя, нової мови, нової культури, нової релігії, нових цінностей тощо. Тому для азербайджанців не було великих проблем стати частиною турецького суспільства, оскільки, будучи двома спорідненими народами (тюрками), як зараз характеризують один одного турки та азербайджанці, вони мають у порівнянні з іншими країнами найменші культурні, психологічні та ціннісні відмінності. А через те, що політика Туреччини щодо азербайджанців мала дружній характер і не була спрямована на асиміляцію чи дискримінацію, а навпаки давала їм право на самовизначення, право бути тими, ким вони є, азербайджанці, зрештою, інтегрувалися до місцевого суспільства. Досі вони вшановують, поважають і цінують свою батьківщину, свою історію та культуру, що виражається в

⁴⁶ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. – М., 2013. - С. 19-20.

численних культурних організаціях, підтримують свою країну і мають такі ж теплі почуття щодо Туреччини.

Далі ми пропонуємо докладно зупинитись на динаміці розвитку організацій азербайджанської діаспори в Туреччині. Простежити те, як вони змінювалися у зв'язку з політичними та історичними реаліями, що змінювалися протягом розвитку історичного процесу та відповісти на наступні питання: які організації впливали на суспільно-культурне життя азербайджанців? Які сприяли зміні світогляду цієї громади? Які залишили свій слід на образі історичної батьківщини? Які сприяли підтримці культурних зв'язків із нею?

Усі знайдені нами матеріали про існуючі раніше і на даний момент організаційні структури діаспори ми розділили на два періоди, що відповідають двом розділам, на період першої половини ХХ століття і період другої половини ХХ століття, що триває донині. Такий поділ був зроблений нами не випадково. Кінець 40-х років ХХ століття є важливим переломним моментом у житті азербайджанської діаспори в Туреччині та інших країнах земної кулі.

Початок процесу формування діаспори відноситься до 20-х років ХХ століття, і приблизно до 50-60-х років цей процес завершується. Організації, що з'явилися до 40-х років, мають політичну спрямованість, що виразно простежується. Їх важко назвати культурними організаціями. Вони мали свою ідеологію, свої друковані видання, свою програму, але переважно несли в маси ідею національно-визвольної боротьби, ідею незалежного Азербайджану та всього Кавказу, лише зрідка торкаючись культурних аспектів життя народу та країни. Проте вони заклали основу для формування культурних організацій, що з'явилися вже в другій половині ХХ століття. Саме політичні організації сприяли створенню образу батьківщини та формуванню колективного міфу про неї, а згодом вже на цій базі з'являються організації, спрямовані на підтримку культурних та історичних зв'язків із батьківщиною.

У цьому розділі ми розглянемо перші організації азербайджанської діаспори та їхню роль у становленні ідентичності та об'єднанні народу.

1.1. Діяльність азербайджанської політеміграції у Туреччині в 1922-1924 рр.

У той час як азербайджанці вели активну війну проти більшовиків, Османська імперія протистояла наслідкам капітуляційних договорів, що були їй нав'язані після виходу з Першої Світової війною. З 1918 року країну охопив національно-визвольний рух, на чолі якого стояв національний герой, учасник Першої Світової, Мустафа Кемаль-паша. 1 листопада 1922 р. за постановою Великих Національних Зборів султанат було скасовано, а 29 жовтня 1923 р. проголошено незалежну Турецьку Республіку, на чолі з президентом Мустафою Кемалем, який отримав у 1934 р. прізвище Ататюрк.

Після здобуття незалежності та формування нового державного устрою турецька інтелігенція перебувала в стані певної невизначеності: з одного боку, відчувалася ностальгія за імперським минулим, з іншого - ідея туранізму дедалі більше проникала у серця людей. Якщо перший фактор не був як такою сукупністю ідей і поглядів на подальший устрій держави, залишаючись лише чимось подібним до спроби розібратися в причинах падіння великої держави, то ідеї туранізму і панісламізму мали чіткі уявлення на бажане майбутнє не тільки Турецької Республіки, що зароджувалася, а й всього тюркського світу. Туранізм мав чітку ідеологічну базу, сформовану шляхом взаємодії суспільних настроїв, що панували в останні роки існування Османської імперії (центром формування цих ідей були Салоніки, Стамбул і Діярбакир) та ідей, принесених ззовні, переважно з Франції та так званими «російськими тюрками».

Франція стала центром формування турецького націоналізму на початку ХХ століття. Яскравим представником турецької інтелігенції, що просуvala ідеї кемалізму, був політичний діяч, соціолог і поет Зія Гекальп, який виступав за тюркізацію Османської імперії шляхом поширення турецької мови та

культури, а також завдяки ідеям пантюркизму та туранізму, які трактувалися як «культ націоналізму та модернізму». Розвиток турецького націоналізму безпосередньо пов'язаний з ідеями, привнесеними «російськими тюрками» або «російськими мусульманами» з Казані, Баку та Криму⁴⁷.

Оскільки більшість азербайджанців, які залишили батьківщину до початку політичної міграції, знайшли притулок у Туреччині, то ця країна стала центром азербайджанських біженців, розкиданих по всьому світу. Крім цього, політичні ідеї азербайджанських дипломатів вплинули на формування напряму політики нового уряду Туреччини, що сприяло їх зближенню та встановленню дружніх контактів. Все це стало деякими передумовами для формування діаспори, яке з приїздом до Стамбула наприкінці 1922 року М. Е. Расулзаде як лідера і представника партії Мусават вступає у свою активну фазу⁴⁸.

Після прибуття Стамбул М. Е. Расулзаде зіткнувся з гнітючим становищем азербайджанської еміграції. Там не існувало жодних дієздатних організацій азербайджанської еміграції. Більше того, навіть існуючі раніше структури були закриті. Наприклад, припинило свою роботу азербайджанське консульство у Стамбулі⁴⁹. Звідси одразу виникла необхідність створення централізованого управління, організованих структур на кшталт тих, що були створені у Франції, які могли б спрямувати енергію своїх членів на боротьбу за незалежність їхньої історичної батьківщини.

Насамперед він спробував заручитися підтримкою турецьких офіційних осіб, серед яких можна виділити видатних державних діячів - Ісмета Іненю та Кязима Карабекір-пашу, з якими під час обговорень неодноразово порушувалися питання підтримки Анкарою боротьби азербайджанських політемігрантів за відновлення незалежності Азербайджану⁵⁰.

⁴⁷ Gasimov Z. Anti-Communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1959s) // Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi. — Ankara, 2012. — С. 6-7.

⁴⁸ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943 . - М., 2013. - С. 13.

⁴⁹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - с. 16.

⁵⁰ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - с. 19.

Проте незабаром стало зрозуміло, що, попри теплий прийом, наданий в Туреччині для М. Е. Расулзаде як з боку громадськості, так і офіційної влади, Анкара не мала наміру публічно підтримувати діяльність азербайджанських емігрантів. Понад те, М. Е. Расулзаде зобов'язали враховувати у своїй діяльності інтереси турецької держави, яка 16 березня 1921 року підписала з РРФСР Московський договір «про дружбу та братерство». За цим договором обидві сторони зобов'язалися «не допускати перебування на своїх територіях організацій чи груп, що підривають чинність та авторитет іншої сторони»⁵¹.

Таким чином, діяльність Мамеда Еміна Расулзаде зі створення організаційних структур викликала пильний інтерес Москви, яка до моменту його депортації зі Стамбула неодноразово зверталася до Анкари з вимогою припинити бурхливо розгорнуту компанію азербайджанської політеміграції, що ставить під загрозу розвиток добросусідських відносин між РРФСР та Туреччиною. Однак спочатку турецький уряд практично не перешкоджав діяльності М. Е. Расулзаде, дозволивши йому продовжити займатися організацією політичного фундаменту для національно-визвольної боротьби азербайджанців і, як нами вже згадувалося раніше, закласти основи інституалізації діаспори, що зароджувалася. Тим не менш, не можна не згадати, що, незважаючи на відносну байдужість турецької влади до діяльності політеміграції, що виявлялася в перші роки, становище азербайджанських політичних діячів не дозволило їм створити на території Туреччини уряд Азербайджану у вигнанні, центр якого незмінно перебував у Європі.

1.1.1. Закордонне бюро партії «Мусават»

Перша організація азербайджанської еміграції, яка мала виключно політичний характер – Закордонне бюро партії «Мусават». Вона була суворо законспірованою організацією, яка керувала діяльністю місцевих осередків

⁵¹ Там само, с. 19-20.

Азербайджанської демократичної партії федералістів «Мусават»⁵². Ціль Закордонного бюро: «повна підтримка національної боротьби та забезпечення ідеологічного зв'язку між своїми членами»⁵³.

В анкеті партії М. Е. Расулзаде наводить такі відомості щодо відділень організації та її складу⁵⁴:

1) Осередки партії у Туреччині:

1.1. Стамбул – партійний комітет. 18 членів. Відповідальний секретар: М. Е. Расулзаде;

1.2. Анкара – осередок. 5 членів. Відповідальний голова: Ешреф Тимур;

1.3. Амасія – осередок. 12 членів. Відповідальний голова: Ясін Бей;

1.4. Карс – осередок. 12 членів. Відповідальний голова: Гусейн Бей;

1.5. Игдир - осередок. 26 членів. Відповідальний голова: Кіяс Бей.

2) Персія:

2.1. Тебриз – партійний комітет. 12 членів. Відповідальна трійка: М. С. Хулусі, Селман Бей, професор Муса;

2.2. Тегеран – осередок. 6 членів. Відповідальний голова: Алі-заде;

2.3. Решт - осередок. 8 членів. Відповідальний голова: Алі-Ага;

3) Польща:

3.1. Варшава – партійний комітет. 8 членів. Голова, лідер партії М. Е. Расулзаде;

4) Інші країни:

4.1. Німеччина - Берлін;

4.2. Франція - Париж;

4.3. Америка – Детройт.

Найбільш важливі рішення приймалися на президії Закордонного бюро, що складався з М. Е. Расулзаде, Х. Хасмамедова та М. С. Ахундзаде⁵⁵.

⁵² Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943 . - М., 2013. -С. 23.

⁵³ Расулзаде М.Э. Ячейки и личный состав партии "Мусават" в эмиграции. // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 68-69.

⁵⁴ Там само, с. 68-69

⁵⁵ Şimşir S. Azərbaycan'ın istiklal mücadelesi. – İstanbul, 2006. – С. 37.

За відносно короткий термін бюро було налагоджено зв'язок між усіма осередками партії, проте було очевидно, що для організації азербайджанців та створення тісних зв'язків між ними були необхідні публікації національної преси. Тому паралельно із створенням організаційних структур М. Е. Расулзаде впритул займався і налагодженням інформаційно-пропагандистської діяльності⁵⁶.

Расулзаде розумів, що Бюро не може обмежитися тільки суворо конспіративною роботою. Потрібно було інформувати як турецьку, так і азербайджанську громадськість про ситуацію, що відбувалася в Азербайджані. Тому було вирішено порушити прямі розпорядження Анкари про заборону підривної діяльності в СРСР і приступити до розробки різноманітних друкованих видань⁵⁷.

М. Е. Расулзаде зробив серйозний внесок не лише у розвиток емігрантської друкарської справи, а й усього азербайджанського друкарництва загалом. Ним було опубліковано понад 1200 статей у різних жанрах, безліч статей він присвятив історії та літературі Азербайджану. Але найбільш значущими моментами у його діяльності, як редактора та публіциста, можна відзначити видання ряду журналів та газет⁵⁸.

26 вересня 1923 року на світ з'явився перший в історії всієї тюрко-мусульманської та, зокрема, азербайджанської еміграції журнал під назвою «Yeni Kafkasya» («Новий Кавказ»)⁵⁹. Це періодичне друковане видання мало антибільшовицький характер, яке оголосило своєю метою не лише боротьбу за свободу та незалежність Азербайджану, а й боротьбу з усім російським «імперіалізмом» в цілому⁶⁰. Крім політичної спрямованості журнал

⁵⁶ Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 199.

⁵⁷ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 23.

⁵⁸ Vəliyeva N. Məhəməd Əmin Rəsulzadə publisistikasında Azərbaycan Mövzusu // Müasir medianın yaradıcılıq prinsiplərinin milli mətbuata tətbiqi yolları (III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları). - Bakı, 2017. - С. 100.

⁵⁹ Şimşir S. Azərbaycan'ın istiklal mücadelesi. - İstanbul, 2006. – С. 39.

⁶⁰ Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 199-200.

позиціонував себе як літературне та соціальне (громадське) видання, що акцентувало увагу на написанні інформаційних довідок про історичне минуле Азербайджану та його культуру. Редактором журналу було обрано Мамеда Еміна Расулзаде. Журнал виходив раз на два тижні протягом майже чотирьох років і підпорядковувався безпосередньо Закордонному Бюро⁶¹.

З погляду оформлення, журнал був 16-18-сторінковим виданням з тонкою картонною обкладинкою, розфарбованою в зелено-рожеві, іноді жовто-сині кольори. На обкладинці спеціальних номерів було розміщено прапор Азербайджану на білому тлі. Розміри журналу становили 20,5*28 см⁶².

Визначити точний склад редколегії досить важко, бо багато письменників публікували свої статті під псевдонімами, багато статей виходили без підпису, деякі підписувалися ініціалами. Одним із письменників, що найчастіше публікував свої статті був Мірза Бала Мехметзаде. Він був автором 70 статей, більшість з яких була присвячена політиці. Його нариси виходили з підписами «Мехметзаде Мірза Бала», «М. Мірза Бала, Мірза Бала, Таш Демір (Taş Demir), М.М.Б. («М.М.В.») та «М.Б.» («М.В.»).

Іншим публіцистом, який зробив великий внесок у розвиток журналу і опублікував більше 52 політичних статей вважається якийсь Azeri (азербайджанець). У своїх статтях він здебільшого приділяв увагу життю Азербайджану та окупації його більшовиками⁶³. Досі не ідентифіковано, хто виступав під цим псевдонімом, проте деякі вчені вважають, що він належить Мірзе Бала Мехметзаде⁶⁴.

Насамперед журнал призначався для азербайджанської аудиторії, поширюючись серед емігрантів та таємними каналами доставляючись до Азербайджану. Однак у редакції журналу також брали участь представники

⁶¹ Can A. "Yeni Kafkasya" Mecmuası // Bilig dergisi. - 2007. - №41. – С. 110-113.

⁶² Там само, с. 110.

⁶³ Can A. "Yeni Kafkasya" Mecmuası // Bilig dergisi. - 2007. - №41. - С. 112.

⁶⁴ İnce M. Azerbaycan muhaceretinin etkili bir yayımı // Sosya Bilimler Enstitüsü dergisi. - 2016. - №6. - С. 540.

Туркестану, Киргизії, Башкирії, Татарстану, Криму, Грузії та Північного Кавказу⁶⁵.

Наприклад, вихідцю з Казані Абдуллаху Батталу належить понад 16 статей, присвячених літературі та культурі. Його статті публікувалися за підписом «Абдуллах дуллах Баттал» («Abdullah Battal»), «А. Баттал» («A. Battal»), «Казанец» («Kazanlı»), «Казанец Абдуллах Баттал» («Kazanlı Abdullah Battal»)⁶⁶.

Крім висвітлення політичного життя Азербайджану журнал публікував літературні статті, вірші та оповідання.

Загалом у журналі було опубліковано 36 статей, присвячених культурі як азербайджанській, так і світовій. Однак ці статті були тісно пов'язані з політичними подіями та їх впливом на літературне та культурне життя країни, тому часто дуже складно ідентифікувати їхню спрямованість.

Переважна більшість статей висвітлювали літературне життя Туреччини та Азербайджану. Ряд статей було присвячено дискусіям, пов'язаним із запровадженням латинського алфавіту. Перу Мірзи Бали окрім трьох його оповідань «Vatan Kaldı», «On defa öldürülen» та «Yıldırım» також належать дослідження в галузі історії азербайджанської літератури⁶⁷.

Таким публіцистам як Абдуллах Баттал, Фетхулькадір Сулейман, Мехмет Фуад Токтар належать статті, присвячені культурній, мовній та літературній єдності тюркського світу⁶⁸.

За історію існування журналу на його сторінках було вміщено 49 віршів, 6 з яких випускалися без підпису. Інші 43 вірші належали Гюльтекіну, Ахмеду Джеваду, Алі Усте, Азерізаді, Ельмас Йилдириму, Хусейну Джавіду, Гюльсеріну, Нафіа Шюкрю, Сінану та Сууту Саффету. Головним поетом

⁶⁵ Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 199-200.

⁶⁶ Can A. "Yeni Kafkasya" Mecmuası // Bilig dergisi. - 2007. - №41. - С. 112.

⁶⁷ Can A. "Yeni Kafkasya" Mecmuası // Bilig dergisi. - 2007. - №41. - С. 112-116.

⁶⁸ Там само, с. 117.

журналу вважався Гюльтекін, який написав 21 вірш, в яких він порушував такі теми, як патріотизм, націоналізм, героїзм і мужність.

Незважаючи на культурну діяльність, що активно розгорнулася, журнал відчував ряд труднощів, з якими Мамеду Еміну Расулзаде доводилося боротися самотужки.

У роки існування журналу простежувалися деякі розбіжності між М. Е. Расулзаде і лідером уряду Азербайджану у вигнанні Топчибашевим щодо цілей і завдань журналу. Те, що головним завданням журналу було викриття «більшовицького імперіалізму», ніхто не ставив під сумнів, проте розбіжності у поглядах сталися на рівні досягнення цієї мети. Топчибашев, переконаний, що вирішальну роль у розпаді СРСР і, як наслідок відновленні незалежності Азербайджану, відіграватиме політико-дипломатичний і військовий тиск європейських країн і Туреччини, вважав, що за допомогою журналу необхідно впливати на турецьку громадську думку і звернутися щодо сприяння з боку турецької влади в протистоянні проти більшовиків за рахунок азербайджанської політеміграції, що він активно практикував, перебуваючи у Європі. М. Е. Расулзаде ж схилився до думки, що головним завданням журналу має стати поширення «духовної їжі» для азербайджанської еміграції, задля мобілізація та згуртування її членів у боротьбі за незалежність. Плану Топчибашева не судилося збутися. Незабаром після визнання європейськими державами більшовицького режиму він зрозумів, що Туреччина не піддасть відносини з СРСР ризику бути зруйнованими через боротьбу за відновлення республік Південного Кавказу своєї незалежності. У такій ситуації нічого не залишалось, крім того, щоб сконцентрувати всі свої зусилля на регулярному випуску журналу, що супроводжувалося чималими проблемами⁶⁹.

Насамперед М. Е. Расулзаде доводилося вирішувати фінансові питання. Політеміграція Азербайджану перебувала у тяжкому становищі, тому навіть матеріально-забезпечені члени азербайджанської діаспори не прагнули

⁶⁹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 28-34.

надавати журналу підтримку. На той момент посильну допомогу журналу надавав А. Агаоглу, що в 1923 році був обраний депутатом Великих Національних Зборів Туреччини, навіть незважаючи на деякі політичні розбіжності з М. Е. Расулзаде (Агаоглу виступав проти поділу єдиного тюркського світу на самостійні держави, а М. Е. Расулзаде прагнув створити незалежну Азербайджанську державу). Тим не менш, його можливості були обмежені, оскільки контакти з лідерами азербайджанської політеміграції не заохочувалися вищим турецьким керівництвом, а сам Агаоглу перебував під пильним контролем спецслужб, що призвело до розриву будь-яких його контактів з Расулзаде⁷⁰.

У таких умовах було зроблено ставку на отримання прибутку від підписок на журнал. Річна передплата журналу складала 1,5 долари. Найбільшою популярністю серед інших країн, де була азербайджанська політеміграція, журнал користувався в Німеччині. У Парижі було лише 1-2 передплатники, що було дуже дивно, оскільки саме тут знаходилися азербайджанський уряд у вигнанні, представники буржуазії та студенти, що були відправлені урядом АДР для того, що здобувати там освіту⁷¹.

На основі матеріалів журналу «Yeni Kafkasya» голова парламенту (уряду Азербайджану) у вигнанні Топчибашев робив нотатки про становище Азербайджану і поширював їх серед офіційних ЗМІ провідних європейських держав⁷².

Від повного банкрутства журнал врятувала лише масова передплата місцевих відділень культурно-просвітницького товариства «Türk Osakları», кількість яких на території Туреччини сягала 130-ти.

«Türk Osakları» («Турецький осередок»)⁷³ – найстаріша та найбільша неурядова організація Туреччини. Офіційна дата створення – 25 березня 1912 року. Після Молодотурецької революції 1908 року суспільство Османської

⁷⁰ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М.: Maska, 2013. - С. 34-36.

⁷¹ Там само, с. 36-37.

⁷² Там само, с. 26.

⁷³ Юсупова Р. Р. Турецко-русский словарь: 80 000 слов и словосочетаний.. - М., 2005. – С. 425.

імперії було поділено на два фронти: прихильники ідей ісламізму та османізму та прихильники тюркізму. Спочатку суспільство було створене для вивчення та пропаганди ідей тюркізму та об'єднання населення, зокрема й молоді, яка грала ключову роль у боротьбі за встановлення нового політичного режиму та нової концепції національної ідентичності. Після створення республіки сили організації були спрямовані на побудову нової національної держави⁷⁴.

Однією із проблем, з якою зіткнувся М. Е. Расулзаде, був очевидний прояв байдужості більшості членів політеміграції до діяльності журналу. Крім відмови у наданні матеріальної допомоги, були проігноровані навіть заклики Расулзаде до участі у творчому житті журналу, а саме до написання статей та нотаток. Тому весь тягар роботи редактора та автора переважної більшості статей було звалено на Расулзаде.⁷⁵

На відміну від членів азербайджанської політеміграції (які, часом, відкрито недооцінювали діяльність та внесок Расулзаде у спільну справу), радянське керівництво бачило для себе загрозу, через функціонування періодичних азербайджанських видань на території Туреччини. «Yeni Kafkasya» одразу привернув до себе увагу таких більшовицьких видань, як азербайджанські газети «Комуніст», «Бакинський робітник», а також туркестанських, грузинських і татарських видань і навіть московської «Правди», які широко висвітлювали зміст статей журналу, що не змусило чекати реакцію, у відповідь на ці публікації, радянського уряду, що проводив періодичні облави та обшуки всередині Азербайджану з метою виявити читачів «Yeni Kafkasya».⁷⁶

Підсумком перших кроків роботи М. Е. Расулзаде та інших членів політеміграції стало завершення адаптаційних процесів: розрізнена раніше етнодисперсна група під егідою спільної мети – боротьби за незалежність батьківщини – набуває своєї ідентичності, кожен член такої групи перестає

⁷⁴ Türk Ocaklarının Kısa Tarihçesi // Türk Ocaklarının genel merkezi [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.turkocaklari.org.tr/turk-ocagi-tarihi/turk-ocaklarinin-kisa-tarihcesi-3496>.

⁷⁵ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943 . - М., 2013. - С. 38-39.

⁷⁶ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943 . - М., 2013. - С. 25-27.

сприймати себе, як азербайджанець, що залишив батьківщину, хто покинув батьківщину, а навпаки - він визначає себе вже як частину єдиного суспільства, яке не з власної волі проживає в чужій країні. Саме діяльність політеміграції сприяла згуртуванню азербайджанців, які мешкали у Туреччині, Персії (Ірані), Європі. Також закладаються засади інституалізації. Якщо у Європі цей процес розпочався дещо раніше, то для Туреччини Закордонне Бюро партії «Мусават» та демократично-націоналістичний журнал «Yeni Kafkasya» стали першими структурами, що заклали основу майбутніх організаційних об'єднань діаспори.⁷⁷

1.1.2. Роль М. Е. Расулзаде у формуванні образу батьківщини

Становленню образу батьківщини серед членів діаспори, що зароджувалася, багато в чому сприяв Мамед Емін Расулзаде, який взяв на себе роль лідера не тільки в національно-визвольній боротьбі проти більшовиків, а й у формуванні єдиного азербайджанського суспільства, що проживало в Туреччині.

За допомогою друкованих видань, періодичних і не періодичних, Расулзаде розповсюджував відомості про історію та культуру Азербайджану, паралельно формуючи колективний міф про батьківщину азербайджанців та закликаючи до спільного служіння на благо країни звідки вони були родом.

Першим кроком, який заклав основи образу батьківщини, був журнал «Yeni Kafkasya». Проте діяльність Расулзаде не обмежувалася лише випуском цього журналу. У Стамбулі він активно займався дослідницькою роботою, зокрема, історією АДР та національним рухом початку ХХ століття.⁷⁸

У 1923 році в Стамбулі видається його робота «Азербайджанська Республіка», де містився опис історії АДР. Його праця не просто сприяла

⁷⁷ Rövshanova E. The ideas of democratic press in the history of social opinion in Azerbaijan // Müasir medianın yaradıcılıq prinsiplərinin milli mətbuata tətbiqi yolları (III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları). - Bakı, 2017. - S. 39.

⁷⁸ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 41.

зміцненню самосвідомості азербайджанської еміграції, а й зміцненню республіканських ідей у Туреччині.⁷⁹

Твір «Азербайджанська Республіка» складається з 6 частин⁸⁰:

1) «Азербайджанський народ», де Расулзаде описує географію розселення азербайджанців, особливість азербайджанської мови, історію цього народу та зазначає на його приналежності до тюркського світу;

2) «Літературне та національне пробудження» висвітлює становище азербайджанської культури в роки перського правління, його згубний вплив на мову та літературу. Тут розповідається про становище азербайджанської мови в перській державі та внесок азербайджанських поетів у створення літературної писемної мови. Також критикує роки правління царської Росії на територіях Південного Кавказу та її політику «русифікації». Ця частина завершується національним пробудженням та заснуванням сучасної літератури, театрального мистецтва, музики та друку;

3) «Світова війна і велика революція» послідовно описує вплив Першої Світової Війни, падіння Російської імперії і наступні погроми азербайджанського народу з боку вірмено-більшовицьких з'єднань у боротьбі за владу над азербайджанськими територіями;

4) «Допомога братньої Туреччини» - внесок турецьких військових з'єднань в об'єднанні Закавказьких республік у ЗДФР, а потім, після її розпаду, у здобутті незалежності Азербайджану та Грузії;

5) «Результати Мудроського перемир'я на Кавказі» розповідає про наслідки відходу турецьких сил із Південного Кавказу, що було однією з умов перемир'я;

⁷⁹ Славный сын Азербайджанского народа Мамед Эмин Расулзаде // Хуршид Даврон кутубхонаси. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kh-davron.uz/kutubxona/turk/slavnyj-syn-azerbajdzhanskogo-naroda-mamed-emin-rasulzade.html>.

⁸⁰ Расулзаде М. Э. Азербайджанская Республика // Исхаков С. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. - М., 2010. - С. 20-74.

б) «Парламент та його діяльність», заключна частина, докладно розповідає про державні структури АДР, діяльність парламенту та зміни в політичному та культурному житті країни.

Цей твір користувався великою популярністю не лише серед азербайджанської еміграції, а й серед турецького населення. На книжковому ярмарку в Ізмірі праця отримала найбільшу оцінку від критиків і була визнана видатним твором багатьма великими вченими та письменниками того часу. На сторінках таких турецьких періодичних видань, як "Tanin", "İğdam", "Akşam", "Yeni Mecmua" та ін. з'явилися численні рецензії на цю роботу.⁸¹

Іншою значущою роботою М. Е. Расулзаде була «Сіявуш нашого століття» (або «srimizin Siyavuşu»), яку він присвятив історії національного руху в Азербайджані.⁸²

«Сіявуш нашого століття» був написаний М. Е. Расулзаде у 1920 році, коли він ще знаходився в Азербайджані. Перша копія твору не збереглася, оскільки, рятуючись від облави, Мамед Емін особисто її знищив. Друга копія, що була ним передана одному селянинові в Лагічі перед тим, як самого Расулзаде затримали, потрапила до нього вже в роки його перебування в Стамбулі, де в 1923 році і була опублікована турецькою мовою.⁸³

Твір кілька разів перевидавався: в 1928 р. в Стамбулі, 1989 р. в Анкарі і в 1990 р. в Баку, де і був перекладений Маїсом Алізаде азербайджанською мовою.⁸⁴

У цій праці Расулзаде порушує як питання національного руху, так і надає власний аналіз подіям, які відбувалися у Азербайджані напочатку ХХ століття, і, окрім того, просуває ідею азербайджанства.⁸⁵

⁸¹ Hesenli C. 20. Yüzyılda Azerbaycan'ın Toplumsal ve Siyasal Fikir Tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin Yeri // Azerbaycan Türk Kültür dergisi. - 2008. - №374. - С. 40.

⁸² Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 42.

⁸³ Олијев М. Мәммәд Әмин Рәсулзадә. Әсримизин Сијавушу. Чағдаш Азәрбајҗан әдәбијјаты. Чағдаш Азәрбајҗан тарихи. - Бақы, 1990. – С. 17.

⁸⁴ Там само, с. 13-15.

⁸⁵ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 42.

У статті «Ідеологія незалежності та молодь» на основі конкретних історичних фактів М. Е. Расулзаде доводить, що незалежність АДР була не випадковим збігом обставин, як її розглядали більшість європейських політиків, а закономірним підсумком національного відродження та політичного пробудження народу.⁸⁶

Ці роботи викликали негайну реакцію Москви, що була стурбована рухом азербайджанської політеміграції, оскільки цей рух активно розростався. У відповідь на звинувачення більшовиків у зневажливому ставленні до незалежності Азербайджану та його народу та звинувачення в «імперіалізмі», перший секретар Закавказького крайкому комуністичної партії К. Г. Орджонікідзе виступив влітку 1923 року на XII Загальнобакинській конференції АКП(б) із звинуваченнями у відповідь. Він наголошував, що мусаватисти дискредитують національну політику більшовиків і заперечують існування вільного Азербайджану, нібито підпорядкованого росіянами. Саме в цей момент Кремль звертає увагу на проблему, що була пов'язана з націоналізацією державних установ Азербайджану.⁸⁷

1.1.3. Спілка азербайджанської молоді

1924 року за рішенням Закордонного бюро партії «Мусават» було створено Союз Азербайджанської Молоді (САМ) на чолі з М. С.Ахундзаде.

Організація мала культурно-освітній та благодійний характер і складалася з 24 членів. САМ перебував у повному контакті з партією Мусават, але не мав вузького політичного забарвлення. Членом організації міг стати будь-який молодий патріот.⁸⁸

Основна мета асоціації полягала в об'єднанні молодих людей з метою допомоги членам азербайджанської асоціації, які потребували матеріальної

⁸⁶ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 226.

⁸⁷ Там само, с. 49-50.

⁸⁸ Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 200.

допомоги. В рамках організації передбачалося проведення культурних вечорів та виступів з доповідями з метою виховання у своїх членів національної самосвідомості та ознайомлення турецької публіки з життям азербайджанського народу⁸⁹.

1.2. Боротьба за єдність азербайджанської еміграції у 1925-1930 роках.

1922-24 рр. відіграють важливу роль історії азербайджанської діаспори Туреччини. Вони заклали засади організаційних структур, стали каталізатором об'єднання розрізненого азербайджанського населення. Журнал «Yeni Kafkasya», Союз азербайджанської молоді та наукові роботи М. Е. Расулзаде не тільки сприяли досягненню політичних цілей, що стояли перед лідерами політеміграції, а й були своєрідним рупором азербайджанської історії та культури, не даючи азербайджанцям забути про своє коріння та батьківщину.

Наступні роки Стамбульського періоду політеміграції ознаменувалися вже не просто боротьбою із спільним ворогом – більшовицьким режимом, а й боротьбою безпосередньо у керівних колах політеміграції.

Перше, що варто відзначити, це було протистояння двох ключових постатей антибільшовицького руху та азербайджанської політеміграції – Мамеда Еміна Расулзаде (лідера партії Мусават) та Алі Мардан-бека Топчібашева (лідера уряду у вигнанні). Між ними йшло суперництво саме за лідерство у самій азербайджанській еміграції. Проте, навіть попри тактичні розбіжності, вони зуміли дійти компромісу задля досягнення спільної мети⁹⁰.

Також боротьба за єдність азербайджанської еміграції 1920-30-х рр. полягала у протистоянні двох протилежно спрямованих політичних течій – мусаватистів та іттіхадистів.

⁸⁹ Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 70.

⁹⁰ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 60-61.

Партія «Іттіхад» сформувалася в 1917 році шляхом об'єднання союзу «Мусульсманства в Росії» та організації «Єднання ісламу». Дотримуючись ідей панісламізму та створення шаріату як основи держави, дана партія відкидала програму «Мусавата», що була націлена на створення національної демократичної республіки⁹¹. Відмінності у спрямованості політики і зробили іттіхадистів головними опонентами М. Е. Расулзаде у внутрішній політиці.

Очевидно, що Закордонного Бюро партії «Мусават» та розглянутих нами друкованих видань було недостатньо для об'єднання розрізненої верхівки політеміграції. Тому Расулзаде був упевнений, що лише об'єднання всіх політичних сил, що були представлені в еміграції, в єдиний орган зможе призвести до досягнення поставленої мети.

1.2.1. Азербайджанський комітет та Комітет Незалежності Кавказу

Першою спробою в об'єднанні політичної та організаційної платформи азербайджанських політеміграційних сил стало створення у Стамбулі у 1924 році Азербайджанського комітету⁹².

В історичній науці склалася помилкова думка, що Азербайджанський комітет був так званим національним Азербайджанським центром, створеним у Стамбулі нібито 28 квітня 1924 року. Однак це не відповідає дійсності, оскільки, згідно з листом М. Е. Расулзаде, АНЦ був утворений 26 лютого 1927 року лідером Грузинського національного уряду С. Г. Мдівані та почав діяти від 5 березня 1927 року. АНЦ був органом, куди входили представники всіх активних політичних партій і течій, що боролися за незалежність Азербайджану, проте на момент 1924 року між ними не було єдності, а навпаки 1924-1926 роки ознаменувалися протистоянням двох основних партійних організацій - Мусавату і Іттіхаду⁹³.

⁹¹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 62.

⁹² Şimşir S. Azerbaycan'ın istiklal mücadelesi. - İstanbul, 2006. - С. 28.

⁹³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 58-59.

Спочатку Азербайджанський комітет очолював Муса бек Рафіїв, але після його відставки в жовтні 1924 року на чолі комітету став М. Е. Расулзаде, який планував перетворити цю організацію на єдиний керівний орган усієї азербайджанської еміграції, залучаючи до комітету представників найрізноманітніших політичних переконань і течій. Тому вже з грудня 1924 року М. Е. Расулзаде розробив проект з перетворення Азербайджанського комітету на Комітет незалежності (İstiklal Komitesi) - єдину організацію всієї азербайджанської еміграції в Стамбулі⁹⁴.

Топчибашев також покладав великі надії на Комітет незалежності, вважаючи, що він, будучи непартійним органом, об'єднає під своїм крилом не лише членів партії Мусават, а й членів панісламістської партії Іттіхад.

Проте, незважаючи на старання Расулзаде і Топчибашева, іттіхадісти на чолі з Х. Султановим категорично відкидали всі пропозиції щодо консолідації розрізнених сил азербайджанської еміграції.⁹⁵

Офіційним друкованим органом КНК став журнал «Прометей», який спочатку випускався в Стамбулі. Але Султанов, побоюючись, що, керуючи процесом випуску цього журналу, Расулзаде займе лідируючу позицію у всій політеміграції, і тому він наполягав на його перенесенні до Парижа.

Крім внутрішнього протистояння лівого та правого крила азербайджанської еміграції, роки існування КНК ознаменувалися посиленням впливом з боку Польщі, як країни, що активно протистояла більшовицьким силам як військово, так і ідеологічно.

1.2.2. Комітет звільнення Кавказу та Комітет Кавказької конфедерації

Після 1924 року країни Західної Європи остаточно втратили інтерес до азербайджанської еміграції, яка боролася за незалежність країн Кавказу. Єдиним союзником залишалася Польща.

⁹⁴ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 59-61.

⁹⁵ Там само, с. 62-63.

Розробляючи проект об'єднання кавказьких емігрантів, польські представники планували створення двох ідентичних структур – у Парижі та Стамбулі. При цьому Стамбул розглядався як плацдарм для проведення пропаганди на Кавказі та різних розвідувальних операцій, а керівництво національно-визвольного руху мало базуватись у Парижі.

Таким чином, у 1924 році було створено Комітет звільнення Кавказу в Парижі та Комітет Кавказької конфедерації у Стамбулі.⁹⁶

До складу стамбульського комітету увійшли представники правих політичних течій Грузії, Азербайджану та Північного Кавказу. Азербайджан представляли Х. Сулейманов, А. Амїрджанов та А. Шейхульісламов. Керівництво комітету знаходилося в руках президії, що складалася з Д. Вачнадзе, Х. Сулейманова та В. Г. Джабагієва.⁹⁷ У паризькому комітеті переважали представники центристського та лівого крила еміграції, лідируючі позиції серед яких займали Алі Мардан Бек Топчибашев, Джейхун Гаджібейлі та Мамед Емін Расулзаде.⁹⁸

Спочатку обидва комітети сприяли виконанню поставленої ними мети. Більшість верхівки політеміграції як і раніше, керуючись особистими амбіціями, відмовлялася приходити до загального консенсусу.

Отримуючи моральну та матеріальну підтримку від Польщі, Комітет Кавказької конфедерації цілеспрямовано ігнорував усі прохання Топчибашева про об'єднання комітету з КНК з метою досягнення єдності еміграції та, як наслідок, продовження боротьби за незалежність загальними зусиллями. Крім цього Султанов виступив із пропозицією до Расулзаде та всіх членів КНК про вступ до лав Комітету конфедератів, що також було відкинуто з боку Расулзаде.⁹⁹

⁹⁶ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 68.

⁹⁷ Там само, с. 65.

⁹⁸ Мамулиа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 109.

⁹⁹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 66.

Крім антицентристських тенденцій, що були поширеними серед азербайджанської еміграції, між членами Комітету конфедерації та Комітету звільнення також не було згоди.

На переговорах порушувалися питання об'єднання обох структур та подальшого розподілення їх повноважень. Конфедерати не визнавали право паризького комітету на виконання ним керівних функцій і зазначали, що у разі очевидної бездіяльності у питанні об'єднання обох організацій, стамбульський комітет розпочне незалежну від Парижу діяльність¹⁰⁰. Паризький комітет, у свою чергу, звинувачував конфедератів у «однобокому складі» і настійливо рекомендував включити їх до складу мусаватистів Азербайджану та соціал-демократів Грузії, що було проігноровано, оскільки Султанов побоювався, що ліве крило сприятиме втраті позиції ітгіхадистів і, як результат, це призведе до їхнього поглинання паризьким комітетом.¹⁰¹

Суперечності між КНК (та конфедератами) та паризьким комітетом затягували процес створення єдиного органу еміграції, тому він стався лише через два роки. Переломним моментом стало пряме втручання Польщі, яка ультимативно заявила, що її допомога у боротьбі за незалежність буде можлива лише після подолання внутрішніх конфліктів та створення об'єданого комітету. Варшава вимагала, щоб новий орган кавказької еміграції ґрунтувався не на політичних партіях, а на національних центрах, які, у свою чергу, мали об'єднувати всі політичні партії, які беруть участь у діяльності цієї структури.¹⁰²

Таким чином, 15 липня 1926 року переговори між представниками різних угруповань кавказької еміграції закінчилися створенням у Стамбулі нового Комітету незалежності Кавказу.¹⁰³

¹⁰⁰ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 70-71.

¹⁰¹ Там само, с. 73-74.

¹⁰² Мамулиа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - С. 109.

¹⁰³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 78.

1.2.3. Комітет незалежності Кавказу 1926 року та Азербайджанський Національний Центр

Статут другого Комітету незалежності визначив, що метою КНК є «організація та підготовка народів Кавказу до боротьби за незалежність».¹⁰⁴

КНК складався із шести членів, обраних від національних центрів Азербайджану, Грузії та регіонів Північного Кавказу - по два представники від кожного центру. Азербайджан представляли - лідер партії Мусават М. Е. Расулзаде та член партії Іттіхад Х. Султанов. Потім комітет зі свого складу вибирав трьох представників, по одному від кожного національного центру, які по черзі виконували функції голів комітету на засіданнях. В результаті виборів головами стали М. Е. Расулзаде, Н. Рамішвілі та С. Шаміль.¹⁰⁵

Азербайджанський Національний Центр (Milli Azərbaycan Merkezi) був утворений 26 лютого 1927 року.

За своїм характером АНЦ був політичною організацією, до складу якої входили представники всіх активних політичних партій та течій, що боролися за незалежність Азербайджану.¹⁰⁶

Офіційною ідеологією центру було визнано національно-визвольну боротьбу та утворення (у майбутньому) демократичної республіки.¹⁰⁷

Члени центру перебували у трьох країнах: Польщі, Туреччині, Франції. Формально центральна частина АНЦ знаходилася у Стамбулі, а його фактичні голови базувалися у Варшаві, де також знаходився виконавчий повноважний комітет, який координував діяльність АНЦ, який офіційно не було зареєстровано в жодній країні, але його діяльність не була таємницею для країн, де він знаходився. Крім вищевказаних міст АНЦ мав відділення у Тебрізі, Тегерані, Детройті, Берліні та Решті.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 78.

¹⁰⁵ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 79.

¹⁰⁶ Şimşir S. Azərbaycan`ın istiklal mücadelesi. - İstanbul, 2006. - С. 30.

¹⁰⁷ Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанский национальный центр" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 59.

¹⁰⁸ Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанский национальный центр" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 59-60.

Функції АНЦ¹⁰⁹:

- 1) поглиблення та розвиток ідеї об'єднання народів Кавказу на ґрунті утворення Кавказької Конфедерації;
- 2) співпраця з клубом «Прометей» у Варшаві, варшавським інститутом сходознавства та гуртками молодих людей, та іншими культурно-просвітницькими організаціями у Франції, Польщі та Туреччині;
- 3) пропаганда ідеї незалежності Азербайджану;
- 4) публікація статей у журналах;
- 5) поширення інформації про сучасне життя в Азербайджані та про його політичне становище.

До першого складу АНЦ (1927-1928 рр.) входили А. М. Топчибашев (голова), М. Е. Расулзаде (секретар), А. Амїрджанов, М. Мехтієв, М. Векїллі, Х. Хасмамедов, А. Шейхульїсламов, Ш. Рустамбейлі, Х. Султанов. У другому складі 1929-1932 рр. посаду голови обійняв М. Е. Расулзаде. Третій склад 1934-1936 рр. включав голову - М. Е. Расулзаде та інших представників, таких як - М. Мехтієв, М. Векїллі, Мамед Магрєманов, Аббас бей Атамалїбеков, Джангір бека Казїм бек, Ахмеда Джафар оглу.¹¹⁰

АНЦ мав представницький виконавчий орган, що складався з трьох членів, які представляли його у Франції (Мір Якуб Бей Мехтієв), Польщі (М. Е. Расулзаде) та Туреччині (Мустафа Бей Векїллов).¹¹¹

АНЦ мав свої "бойові" друковані видання: газета «İstiklal» ("Незалежність"), що виходила у Берліні, науково-літературний журнал у Стамбулі "Azerbaican Yurt Bilgisi" ("Азербайджанське народознавство") та журнал "Прометей" у Парижі, що був вперше випущений ще в роки існування першого КНК.¹¹²

¹⁰⁹ Там само, с. 59-60.

¹¹⁰ Расулзаде М. Э. Информация о составе Азербайджанского национального центра в 1927-1936 гг. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 249-250.

¹¹¹ Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанский национальный центр" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 60-61.

¹¹² Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанский национальный центр" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 61.

У анкеті «Азербайджанського Національного Центру», що була заповнена 21 березня 1933 року у Варшаві, Расулзаде наводить такі заходи, що були проведені АНЦ за 1927-30-ті рр.¹¹³

1) було споряджено делегацію до Персії та Східної Туреччини для підтримки зв'язку з основною масою еміграції та координування діяльності організацій на місцях;

2) було видано поштову картку з національним гербом Азербайджану у розмірі 6000 примірників;

3) були опубліковані брошури: «Ідея незалежності та молодь» (М. Е. Расулзаде) турецькою мовою - 2 друковані листи, 3000 примірників; «Крах революційного соціалізму і майбутнє демократії» (М. Е. Расулзаде) турецькою мовою - 5 друкованих аркушів, 2000 екземплярів; збірка національно-революційних віршів «За незалежність» турецькою мовою - 11 друкованих аркушів, 3000 екземплярів; «Сіявуш нашого часу» (М. Е. Расулзаде) - 2000 екземплярів; «Національний пакт Азербайджану» (Мірза Бала Мехметзаде) - 4 друковані листи, 2000 примірників;

4) були проведені заходи із пропаганди в Азербайджані (звернення до народу про утворення АНЦ та КНК, доповіді про проведення колективізації та повстання, як реакцію на неї, в Азербайджані);

5) відбулося видання емігрантських творів безпосередньо в Азербайджані: «Азербайджанська Республіка» (М. Е. Расулзаде) турецькою мовою - 12 друкованих аркушів, 2000 екземплярів; «Політичне становище у Росії» (М. Е. Расулзаде) турецькою мовою - 2 друкованих аркуши, 2000 примірників; «Вірмени та Персія» (М. Б. Мехметзаде) турецькою мовою - 3 друковані листи, 2000 примірників; «Нафта у міжнародній політиці» (М. Я. Мехтієв) турецькою мовою - 5 друкованих аркушів, 2000 екземплярів.

Щодо політичної приналежності членів АНЦ і КНК, варто сказати, що формально обидві протидорчі сторони в особі мусаватистів та іттіхадистів

¹¹³ Там само, с. 63-65.

були представлені в обох організаціях, що дає нам право судити про досягнення єдності між членами політеміграції. Однак, оскільки голів КНК обирали по одному від кожного національного центру, Расулзаде та мусаватисти зайняли лідируючі позиції у цій структурі.

АНЦ і КНК змогли подолати розбіжності між політичними та ідеологічними течіями, проте це, у свою чергу, заклало основи для подальших чвар на тему устрою та ролі цих організацій вже у незалежному Азербайджані. У грудні 1926 році пройшла низка переговорів між КНК та урядами у вигнанні трьох країн, на яких вирішувалося, чи будуть дипломатичні представники підкорятися своїм національним центрам та КНК. На цих переговорах Расулзаде виступав за абсолютну першість КНК в організаційних та керівних питаннях, а Топчибашев, як лідер уряду Азербайджану, виступав проти заняття КНК керівних позицій, пояснюючи це тим, хто КНК координує діяльність національних центрів, але не є урядом та політичним представництвом кавказьких держав у вигнанні¹¹⁴. Це стало початком відкритого протистояння Расулзаде (та його прихильників) та Топчибашева, а також початком низки внутрішньополітичних інтриг та конфліктів, які, ми вважаємо, не належать до теми дипломної роботи¹¹⁵.

1.3. Гоніння турецької влади на членів політеміграції

До 1925 року турецький уряд активно не перешкоджав діяльності політеміграції, їх організаціям та друкованим виданням. Навпаки, у 1923-1925 рр. турецька влада навіть виявляла інтерес до питання кавказької єдності та єдності еміграції¹¹⁶. Проте вже після підписання договору «Про дружбу та нейтралітет» між Туреччиною та СРСР від 17 грудня 1925 року політика

¹¹⁴ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 81-82.

¹¹⁵ Векилли М. Письмо Т. Шетцелю от 19 июня 1929 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 38-40.

¹¹⁶ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 102-103.

Анкари щодо політемігрантів та їх антибільшовицької діяльності докорінно змінюється.

Москва, усвідомлюючи, що Туреччина була найкращим плацдармом щодо питання поширення антирадянської пропаганди на Кавказі, посилила тиск на Анкару, неодноразово виступаючи з вимогами негайно перешкодити діяльності політеміграції. Анкарі нічого не залишалось, крім того, щоб виконати вимоги СРСР та зберегти встановлені турецько-радянські відносини¹¹⁷.

Таким чином, 1925 рік знаменується початком жорстких гонінь з боку турецької влади на представників кавказької політеміграції та активних членів організаційних структур, що носили політичний характер.

Було припинено фінансування діаспорських організацій за рахунок турецьких джерел (коштів), що передбачало повне їхнє знищення на території Туреччини¹¹⁸. Сильного тиску, звичайно, зазнав і КНК, члени якого вели переговори між собою про перенесення його центру зі Стамбулу до іншої країни. Однак М. Е. Расулзаде виступав проти цієї ідеї, оскільки він не втрачав надії на відновлення колишнього хорошого рівня відносин з турецькою владою, про що він розповів у своєму листі до військового аташе посольства Польщі в Туреччині Тадеуша Шетцеля від 1927 року. Він писав, що не втрачає надію на відновлення колишньої активної діяльності КНК і що він докладає всіх зусиль на зміцнення його авторитету, публікуючи заклики до турецького уряду та народу в журналі «Yeni Kafkasya»¹¹⁹.

Проте, Анкара залишалася вірною дружбі між Туреччиною та СРСР. У вересні 1928 р. були депортовані представники Грузинського національного центру на чолі з С. Мдівані. Роком раніше було закрито видання «Yeni Kafkasya» - головного друкованого органу азербайджанської політеміграції¹²⁰.

¹¹⁷ Мамуліа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж – Баку, 2014. - С. 203.

¹¹⁸ Там само, с. 205.

¹¹⁹ Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 3 августа 1927 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 27-28.

¹²⁰ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 108.

Тоді М. Е. Расулзаде на закритих конференціях із представниками турецьких офіційних кіл виступав із доповідями, наводячи конкретні історичні факти, що свідчили про героїчний подвиг населення Кавказу, яке завадило просуванню «російського імперіалізму» до Персії (Ірану), Туреччини і далі на Схід. Таким чином, Расулзаде давав зрозуміти турецькій владі, що зараз настала їхня черга «повертати борги»¹²¹.

Враховуючи той факт, що в цьому ж напрямі, окрім Расулзаде, діяли також і польські дипломати та керівники північнокавказької еміграції, Анкара на деякий час пом'якшила своє ставлення до представників політеміграції, що можна довести тим фактом, що був опублікований дозвіл турецької влади на видання нового друкованого органу АНЦ замість «Yeni Kafkasya» - журналу «Azəri Türk» («Азербайджанські тюрки»), але за умови дотримання повної конспірації¹²².

1.3.1. Контроль над періодичними виданнями Азербайджанського національного Центру

Випуск журналу «Azəri Türk» розпочався у Стамбулі 1 лютого 1928 року. Як і його попередник «Yeni Kafkasya», він був науковим, літературним, економічним і політичним виданням, що виходило щомісяця раз на п'ятнадцять днів. Головним редактором був призначений Мехмет Садик Ахундзаде, а його заступником та автором більшості статей став Мамед Емін Расулзаде¹²³.

Репортери та кореспонденти журналу перебували не лише в Туреччині та Азербайджані, а й у Німеччині, Франції, Польщі, Персії (Ірані) та Афганістані, що забезпечувало, по-перше, велику конспіративність для видавництва, а по-друге, надавало найбільш різнобічну інформацію від представників

¹²¹ Там само, с. 109.

¹²² Там само, с. 110.

¹²³ Ulusoy B. Azərbaycan siyasi göçmenlerinin en önemli yayın organlarından biri olan Azeri Türk dergisi // İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. - 2001. - №11. - С. 223-224.

азербайджанської політеміграції різних країн для редакторів видання. Перебуваючи в різних країнах, кореспонденти стежили за політичною та економічною ситуацією, що змінювалася на той час в світі та за життям в Азербайджані¹²⁴.

Серед тих, хто жив і працював у Стамбулі можна відзначити М. Е. Расулзаде, Мірзу Бала Мехметзаде (відомого так само як Daş Demir), Мехмета Садика Ахундзаде, Шефі бея Рустембейлі (що публікувався під псевдонімом Şefi), Кемаля Ганіза («Kemal») та Х. Джемаль бея («H.C.L.»)¹²⁵.

Визначити точний список авторів досить важко, оскільки, як і в ситуації з журналом «Yeni Kafkasya», багато хто публікував свої статті під псевдонімами або підписувався ініціалами. Так, наприклад, якомусь автору, що публікувався під псевдонімом «Sen'an» належать безліч статей про іранську літературу, Південний Азербайджан, іранських азербайджанців та азербайджанських поетів в Ірані¹²⁶.

Автори журналу, які проживали у Франції, такі як Мір Касим Мехтієв (Mir) і Azeri (що був відомий за своїми публікаціями в журналі «Yeni Kafkasya») регулярно надсилали до Стамбула свої нотатки та статті для кожного випуску. Представником журналу в Берліні та автором ряду робіт був якийсь «A. Ugan». Мустафа Векілі, який на той час перебував у Варшаві, публікувався під псевдонімом «Mustafa» або за підписом «M». Йому належить більшість статей політичного характеру. Кореспондентами журналу в Ірані та Афганістані були А.К. і Джафер Садик¹²⁷.

Журнал займався висвітленням історії національно-визвольної боротьби проти більшовизму та антирадянською пропагандою. Також розповідав про політичне, економічне, наукове та культурне життя Азербайджану. У кожному

¹²⁴ Там само, с. 225.

¹²⁵ Там само, с. 226.

¹²⁶ Там само, с. 227.

¹²⁷ Ulusoy B. Azerbaycan siyasi göçmenlerinin en önemli yayın organlarından biri olan Azeri Türk dergisi // İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. - 2001. - №11. - С. 226.

номері крім статей подібного характеру публікувалося щонайменше два вірші азербайджанських поетів, відомості з історії країни, її літератури та мистецтва.

За три роки існування журналу (він був закритий 1 березня 1931 року) всього було видано 32 номери. Перші 20 номерів друкувалися на арабській графіці. Після ухвалення рішення в самому Азербайджані перейти на латиницю в 1929 році, журнал поступово починає використовувати новий алфавіт. Починаючи з 11-го номеру, крім статей, у журналі публікуються різні порівняльні таблиці, які навчали читанню латинського алфавіту¹²⁸.

Для того, щоб зробити журнал доступним не тільки для політичних діячів, діячів науки і мистецтва, але і для простих громадян, використовувалася проста турецька мова, зрозуміла кожній, навіть малоосвіченій людині. І щоб ще більше наблизити його до азербайджанської аудиторії, османізми, що використовувалися в тексті, замінювалися по можливості редакторами на азербайджанські еквіваленти¹²⁹.

«Azəri Türk», по суті будучи другим «Yeni Kafkasya», став голосом усіх пригноблених більшовицькою владою народів і голосом політеміграції.

Але, незважаючи на наполегливі вимоги від турецького уряду, щоб азербайджанці дотримувались найсуворішої конспірації у діяльності емігрантських структур та видань, які мали з'явитися після закриття «Yeni Kafkasya», лідери політеміграції продовжували вести відкриту антибільшовицьку пропаганду.

"Azəri Türk" був не єдиним продовженням лінії, яку започаткувала "Yeni Kafkasya". У цей же період існували ще два друковані видання, що випускалися під керівництвом КНК та Закордонного Бюро.

1 березня 1929 року, через місяць після виходу першого номера "Azəri Türk", у світ вийшов журнал "Odlu Yurt" ("Вогняна батьківщина")¹³⁰. Він випускався на латинській графіці протягом двох років до серпня 1931 року. За

¹²⁸ Там само, с. 229.

¹²⁹ Там само, с. 230.

¹³⁰ Aliyeva U. Azərbaycan ve Atatürk: yüksek lisans tezi, Sosyal bilimler - Ankara, 2015. – С. 34.

цей короткий проміжок було видано 31 номер. Керував випуском Аббаскулу Казімзаде, а головними редакторами були Мамед Емін Расулзаде та Кемаль Бей Ганізаде¹³¹.

На обкладинці журналу на тлі карти Азербайджану було вміщено півмісяць і восьмикінцеву зірку, яка була оформлена в блакитному, червоному і зеленому кольорах, що відображало кольори азербайджанського прапора¹³².

Серед авторів журналу можна виділити таких письменників, як Мірза Бала Мехметзаде, Мір Касим Мехтієв, Ахмет Агаоглу, Ү. Алі, Шефі бей Рустембейлі, Джафер Сеїд Ахмет, Абдуллах Баттал Тамас, Абдуллах Джевдет, Накі Бей, Ш. Ефендізаде, Хамдуллах Супхі, Мустафа Чокайоглу, Ахмет Джафероглу, Мустафа Векілі, А. К., Джафер Садик, Хіلال Мунші, Алаеттін Джеміль, М. Челебіоглу, Гюльтекін, Фуат Копрюлю, Алі бей, Deli, A. Arazlı, Eşref¹³³.

Журнал "Odlu Yurd" займав особливе місце та роль у боротьбі за незалежність Азербайджану. Незважаючи на очевидну подібність в ідеології всіх трьох журналів («Yeni Kafkasya», «Azəri Türk» та «Odlu Yurd») він переважно висвітлював лише політичне життя країни та політику та реформи, що проводилися СРСР на території Кавказу¹³⁴.

7 серпня 1930 року вийшла щотижнева газета під керівництвом Аббаскулу Казімзаде - "Bildiriş" ("Звістка")¹³⁵.

У першому номері редколегія зазначила, що газета буде присвячена політичним подіям та економічним змінам у країнах Близького та Далекого Сходу, Північної Африки, Центральної Азії, Південного Кавказу та СРСР¹³⁶.

Так само як і в попередніх виданнях політеміграції, багато авторів, під ризиком зазнати репресій з боку як радянської, так і турецької влади, воліли

¹³¹ Attar A., Şimşir S. Tarihten günümüze Türkiye'de yaşayan Azerbaycan Türkleri. - Ankara, 2013. – С. 147.

¹³² Там само, с. 148.

¹³³ Aliyeva U. Azerbaycan ve Atatürk: yüksek lisans tezi, Sosyal bilimler - Ankara, 2015. – С. 34.

¹³⁴ Türkiyədə Azərbaycan məcahit mətbuatı // Khazar University Institutional Repository. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.khazar.org/jspui/handle/123456789/975>.

¹³⁵ İnce M. Azerbaycan muhaceretinin etkili bir yayını // Sosya Bilimler Enstitüsü dergisi. - 2016. - №6. - С. 537.

¹³⁶ Там само, с. 537-538.

публікувати свої статті під псевдонімами та ініціалами. Склад публіцистів цієї газети багато в чому збігався зі складами «Azəri Türk» та «Odlu Yurd»¹³⁷. Переважна більшість статей належить М. Е. Расулзаде, М. Б. Мехметзаде, А. Казимзаде, Абулькадиру Інану і Джафер Сеїт Ахмету Киримеру.¹³⁸

Газета існувала лише один рік і була закрита 10 вересня 1931 року. За цей час було видано 58 номерів.¹³⁹

1.3.2. Припинення діяльності організацій азербайджанської політеміграції у Туреччині

Незважаючи на тимчасове послаблення контролю з боку турецької влади та дозвіл на продовження конспіративної діяльності політеміграції, дуже скоро з'ясувалося, що для Анкари дружні відносини з Москвою займають превалюючі позиції, аніж допомога кавказьким емігрантам у досягненні незалежності їхніх країн від радянської влади. Окрім цього, самі члени КНК, АНЦ та Закордонного Бюро партії «Мусават» не мали намірів «грати за правилами», що були запропоновані владою Туреччини, і, таким чином, залишатися в тіні, щоб не спровокувати ускладнення відносини Турецької Республіки з СРСР.¹⁴⁰

Зокрема, 1929 р. ознаменувався посиленням контролю над лідерами політеміграції, зокрема за М. Е. Расулзаде. 1 червня цього року в його квартирі в Стамбулі та офісі редакції «Azəri Türk» турецькими спецслужбами було проведено обшуки та знайдено та вилучено деякі документи, що стосувалися конспіративної роботи КНК та АНЦ. Не виключено, що пізніше ці документи було передано до рук радянських спецслужб. Ці події увійшли до історії, як «Milli evrak meselesi» («Справа національних документів»)¹⁴¹.

¹³⁷ Там само, с. 538.

¹³⁸ Там само, с 539-542.

¹³⁹ Там само, с. 540.

¹⁴⁰ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 111.

¹⁴¹ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 111.

У листі Расулзаде до Шетцеля від 16 січня 1929 року виразно простежується наявність опозиційних настроїв серед членів АНЦ та Закордонного Бюро в особі Х. Султанова, Ш. Рустамбейлі та Х. Хасмамедова, які неодноразово виступали з доповідями перед турецькими представниками з інформацією про початок репресивної діяльності з боку турецьких спецслужб, яка була спровокована політикою турецького уряду, який симпатизував СРСР¹⁴². Цілком ймовірно, що саме подібні інтриги стали каталізатором для посилення репресій з боку Анкари.

29 грудня цього ж 1929 року вийшла директива начальника Служби національної безпеки Туреччини Шюкрю Алі про встановлення пильного контролю над азербайджанськими лідерами. У директиві ясно було сказано, що «з метою збереження дружби з СРСР турецький уряд не може дозволити проведення на своїй території подібного роду діяльності та припиняє роботу КНК. У разі непокори членів КНК буде депортовано з Туреччини»¹⁴³.

У зв'язку з цим 6-12 лютого 1930 року у Варшаві відбулася конференція, де головною темою обговорення стало питання про перенесення центру КНК зі Стамбула до іншої країни. Після закінчення конференції було вирішено перенести центр КНК до Варшави, а в Стамбулі залишити його відділення, яке мало діяти у підпорядкуванні він центру, що знаходився у Польщі.¹⁴⁴

Крім цього, серед представників турецької влади вже з 1929 року йшло жваве обговорення про депортацію М. Е. Расулзаде з Туреччини. І в 1930 році за наказом турецького уряду він та його соратники залишили Стамбул. Факт депортації азербайджанської політеміграції було офіційно оформлено під час підписання між Москвою та Анкарою 30 листопада 1931 р. угоди про продовження ще на п'ять років договору «Про дружбу і нейтралітет» (який фактично протривав до 1952 року). Відповідно до цього протоколу Туреччина

¹⁴² Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 16 января 1929 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 33-35.

¹⁴³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943 . - М., 2013. - С. 115-116.

¹⁴⁴ Там само, с. 127.

взяла на себе зобов'язання припинити діяльність Закордонного Бюро партії «Мусават», АНЦ, КНК та їх друкованих видань на своїй території.

1.4. Стан організаційних діаспорських структур Туреччини в 1931-1947

рр.

Як ми вже говорили, організації, що з'явилися під час Стамбульського періоді діяльності політеміграції, крім Союзу азербайджанської молоді, мали переважно політичну спрямованість, поширюючи ідею азербайджанства та вільного від «російського імперіалізму» Кавказу та закликаючи кавказьких емігрантів до боротьби за незалежність. Безперечно, їх не можна назвати культурними організаціями. Однак вони зробили великий внесок у становлення азербайджанського самовизначення та ідентичності. Саме ці організації сприяли формуванню необхідного до створення діаспори образу історичної батьківщини, про яку ми докладно розповідали у вступній частині даної дипломної роботи. Друковані органи, у свою чергою, сприяли поширенню цього образу батьківщини у маси, декларуючи необхідність колективно служити на благо і процвітання своєї батьківщини, що є важливим компонентом діаспори. Крім цього, друковані видання розповсюджували відомості з історії та культури Азербайджану, що заклало основи для майбутніх організацій культурного характеру.

Після депортації М. Е. Расулзаде з Туреччини розпочинається Європейський період діяльності політеміграції (1931-1936 рр.). Цей період характеризується переміщенням центру антирадянського руху та боротьби за незалежність із Стамбула до європейських країн – Польщі, Франції, Німеччини. Робота організацій в Туреччині була повністю паралізована. Дозволялося об'єднуватися лише у культурні, просвітницькі та благодійні товариства, які не мали жодної політичної спрямованості. Тому стан організованих структур в Туреччині до повернення М. Е. Расулзаде до Туреччини, що відбулося в 1947 році, характеризується спробами членів

політеміграції продовжувати свою діяльність в Туреччині, яка обмежувалася тоді лише поширенням матеріалів європейської преси.¹⁴⁵

1.4.1. Продовження діяльності Азербайджанського національного Центру у Стамбулі

Після переїзду до Варшави Мамед Емін Расулзаде не втрачав надію на якнайшвидше відновлення дієздатності емігрантських організацій у Туреччині, оскільки саме цю країну члени політеміграції розглядали як найкращий плацдарм для національно-визвольної пропаганди. Але з перенесенням центру КНК до Європи та закриттям АНЦ та Закордонного Бюро у Туреччині ситуація дещо ускладнилася. Расулзаде доводилося, крім виконання своїх безпосередніх обов'язків як лідера АНЦ, КНК і партії Мусават, усіма можливими способами поживлявати діяльність турецьких організацій. Єдине, що Расулзаде міг зробити тоді, це відновити друковані видання.

Одним із періодичних органів у Туреччині, що видавництво якого фінансувалося АНЦ, був науково-літературний журнал «Azerbaycan Yurt bilgisi» («Азербайджанське народознавство»)¹⁴⁶

Журнал під редакцією Ахмед бея Джафароглу виходив у Стамбулі кожного місяця і був націлений на вивчення науково-літературних проблем Азербайджану та ознайомлення турецької та азербайджанської аудиторії з громадським, науковим та літературним життям Азербайджану.¹⁴⁷

За два роки існування журналу було випущено 36 номерів; в середньому розмір одного номеру становив 32-48 сторінки.¹⁴⁸ З нагоди десятиліття утворення Турецької Республіки вийшов спеціальний номер на 80 сторінок, а

¹⁴⁵ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 130-132.

¹⁴⁶ Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 93.

¹⁴⁷ Там само, с. 100.

¹⁴⁸ Küçük M. Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) // Türk dünya dil ve edebiyat dergisi. - 1998. - №6. - С. 848.

щороку 28 травня виходив номер, присвячений ювілею проголошення незалежності АДР.¹⁴⁹

Після 1934 року журнал тривалий час не випускався і в 1954 році вийшов його останній 37-ий номер, після чого у зв'язку з проблемами пов'язаними з фінансуванням журнал був закритий.¹⁵⁰

У журналі велике місце відводилося статтям про літературу та поезію Азербайджану. Наприклад, у 37 номері була опублікована стаття Ахмеда Атеша про біографію азербайджанського поета Нізамі («Azerbaycan şairi Nizami»), йому ж була присвячена стаття Расулзаде, що вийшла у 3 номері («Genceli Nizami»). Мехмет Шакір Юлькюташир у 6 та 7 номері писав про Фізулі («Azeri şairi Fuzuli hakkında bazı yeni malumat»). Також була низка спільних робіт з літератури та історії літератури: Мехмет Халіт Байри («Edebiyat tarihi»), Ахмет Джафероглу («Azeri edebiyatında istiklal mücadelesi izleri» та «Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir Azeri Şairlere Ait Birkaç Not») та ін.¹⁵¹

В історичному розділі журналу можна було зустріти статті Кирилли Хасана Абдуллахоглу, присвячені історії Кримського ханства, Кеprüлюзаде Мехмеда Фуада та Захіра Сіти про дослідження героїчного епосу «Dede Korkut kitabı» та статті Ахмета Джафероглу і Мамеда Еміна Расулзаде про історію Азербайджанської Демократичної Республіки.¹⁵²

Також велика кількість статей була присвячена театру, музиці, мистецтву, промисловості та етнографії.¹⁵³

Спочатку журнал практично не приділяв жодної уваги політиці, за винятком статей про визвольний рух і АДР, але вони більшою мірою мали історичне забарвлення¹⁵⁴. Однак із середини 1933 року ситуація змінюється, і

¹⁴⁹ Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 100-101.

¹⁵⁰ Küçük M. Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) // Türk dünya dil ve edebiyat dergisi. - 1998. - №6. - С. 848.

¹⁵¹ Küçük M. Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) // Türk dünya dil ve edebiyat dergisi. - 1998. - №6. - С. 854-867.

¹⁵² Там само, с. 852-871.

¹⁵³ Там само, с. 854-870.

¹⁵⁴ Küçük M. Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) // Türk dünya dil ve edebiyat dergisi. - 1998. - №6. - С. 850.

в журналі з'являються статті, які висвітлювали тогочасне політичне становище в Азербайджані та в інших тюркських країнах¹⁵⁵. Також у журналі починають з'являтися статті, які пропагували ідею створення Кавказької Конфедерації, про яку варто згадати докладніше.

1.4.2. Поширення ідеї створення Конфедерації Кавказу

У 30-х роках ХХ століття серед кавказьких емігрантів набирає активних обертів ідея створення Кавказької Конфедерації.

14 липня 1934 року з ініціативи КНК представників Азербайджану (М. Е. Расулзаде та А. М. Топчибашев), Грузії (Н. Жорданія та А. Чхенкелі) та Північного Кавказу (М. Г. Сунш, І. Чулік та Т. Шакман) у Брюсселі було підписано Пакт Кавказької Конфедерації.¹⁵⁶

У січні-лютому наступного року у Парижі відбулася конференція, де обговорювалося питання створення єдиного центру, який мав стати органом оперативного управління над всією кавказькою еміграцією, а майбутньому – урядом Кавказької Конфедерації. Таким чином, КНК було скасовано, а замість нього створено Раду Конфедерації Кавказу, яка отримала функції загальнокавказького уряду у вигнанні.¹⁵⁷

Ця ідея пропагувалась у Європі ще з 1926 року з початком видання емігрантського журналу «Прометей». Але після перенесення центрального відділу КНК до Європи ця ідея починає поширюватися в інші країни, де мешкали пригноблені радянською владою народи Кавказу.¹⁵⁸

Якщо говорити окремо про Туреччину, то пропаганда створення Конфедерації Кавказу велася через періодичний орган видавництва АНЦ,

¹⁵⁵ Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 101.

¹⁵⁶ Абуталыбов Р. А. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. - М., 2011. – С. 36-37.

¹⁵⁷ Абуталыбов Р. А. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. - М., 2011. – С. 38.

¹⁵⁸ Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 99.

газету İstiklal («Незалежність»), що випускалася в Європі та через ряд неперіодичних видань, які також надходили з Європи на територію Туреччини.

Газета «İstiklal», що виходила тричі на місяць у Берліні з 10 січня 1932 року, стала «бойовим органом азербайджанського національного руху» і мала ту ж програму, що й закриті раніше у Стамбулі видання «Yeni Kafkasya», «Azəri Türk» та «Odlu Yurd») та «Bildiriş».¹⁵⁹

Членами редакційної колегії були М. Б. Мехметзаде, Мір Касим Мехтієв, Алі бей Азертекін, Ілал Мунші.¹⁶⁰

Газета мала постійних кореспондентів у таких містах, як Стамбул, Анкара, Карс, Ігдир, Тебріз, Тегеран, Решт та ін.¹⁶¹

Для газети велике значення мали статті М. Е. Расулзаде, які стосувалися переважно питань ідеології національно-визвольної боротьби Азербайджану і всього Кавказу в цілому. Мірза Бала Мехметзаде присвячував більшість своїх робіт внутрішньому становищу в Азербайджані. Статті Алі бея Азертекіна стосувалися, в основному, стану національної мови, літератури та культури Азербайджану.¹⁶²

Серед неперіодичних видань, які потрапляли до Туреччини в цей період, слід зазначити такі роботи, як, по-перше, «Проблеми Кавказу» Мір Якуб бея Мехтієва, що була видана в Парижі в 1933 році, та, по-друге, «Азербайджан та національний рух в Азербайджані» М. Е Расулзаде польською та англійською мовами.¹⁶³

Незабаром радянські спецслужби виявили, що вказані вище видання таємними шляхами поставляються до Азербайджану та Туреччини і зажадали від турецького уряду вжити заходів щодо викорінення антирадянської пропаганди. Тоді в 1934 році Анкара заборонила постачання та розповсюдження газети «İstiklal», що змусило Расулзаде заснувати в листопаді

¹⁵⁹ Там само, с. 93.

¹⁶⁰ Там само, с. 94.

¹⁶¹ Там само, с. 95.

¹⁶² Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 98-99.

¹⁶³ Там само, с. 101-103.

цього ж року в Берліні новий журнал – «Kurtuluş» («Звільнення»), який згодом також заборонявся для розповсюдження турецькою владою і був закритий у 1939 році.¹⁶⁴

Аналогічною виявилася і доля журналу «Кавказ» на території Туреччини, що випускався з 1934 року російською мовою в Європі. Метою журналу, редактором якого незмінно залишався політичний діяч Гайдар Нажмутдинович Бамматов, було об'єднання всіх груп кавказької еміграції в єдину Конфедерацію Кавказу.¹⁶⁵

З 1937 року розпочиналося розширення журналу для пропаганди кавказької єдності серед країн і народів, які можуть стати союзниками в протистоянні Радянському Союзу. З червня 1937 року журнал починає випускатися грузинською та французькою мовами, з 1938 року англійською та німецькою.¹⁶⁶

На початку 1937 року журнал почав випускатися в Туреччині під назвою *Kafkas almanahı*. Однак життя його було недовгим – 9 травня 1937 року на журнал турецькою владою було накладено заборону, як на видання, що «підриває дружні відносини між Турецькою Республікою та СРСР».¹⁶⁷

Але це не зупинило діячів організації «Кавказ». Вже навесні 1938 року в Стамбулі стало виходити нове видання турецькою мовою під назвою «*Kafdağ*», яке також була закрито турецькою владою у вересні цього ж року, а всі діячі організації «Кавказ», які проживали у Туреччині, були позбавлені турецького громадянства та депортовані.¹⁶⁸

Примітно, що рішення про депортацію членів кавказької політеміграції та припинення діяльності друкованих видань приймалися на найвищому рівні президентом Турецької Республіки Мустафою Кемалем Ататюрком.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Şimşir S. *Azerbaycan`ın istiklal mücadelesi*. - İstanbul, 2006. – С. 107.

¹⁶⁵ Его высшим политическим идеалом была Кавказская Конфедерация // *Gazavat.ru*. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazavat.ru/history3.php?art=444&rub=36>.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 200.

¹⁶⁸ Мамулиа Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж – Баку, 2014. - С. 311.

¹⁶⁹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 201-202.

2 листопада 1937 року він особисто підписав указ, за яким до Туреччини було заборонено ввезення та розповсюдження там ще одного журналу Расулзаде – «Накікат», який, на думку турецької влади, «містив шкідливу інформацію». Наступний указ Ататюрка від 26 листопада 1938 року забороняв ввезення та продаж книги Расулзаде «Азербайджан», виданої цього ж року у Варшаві.¹⁷⁰

1.4.3. Застій у житті діаспорських організацій Туреччини в роки Другої Світової Війни

Після 1 вересня 1939 року з вторгненням військ Німеччини у Польщу розпочалася Друга Світова Війна - найбільша війна за історію існування людства.

У цей період кожна європейська країна намагалася забезпечити свою власну безпеку, вже не звертаючи уваги на проблеми «пригноблених більшовицькою владою СРСР» народів.¹⁷¹

У політичних обставинах, що склалися, члени політеміграції, АНЦ, партії Мусават і РКК (Рада Конфедерації Кавказу), чудово розуміючи, що не варто очікувати допомоги від європейських країн, також не покладали надії і на допомогу від Туреччини, яка залишалася вірною своїм договорам підписаним з СРСР про «Дружбу і нейтралітет». Тому з весни 1938 року діяльність усіх організацій та друкованих видань кавказької еміграції значно знижується, а на території Туреччини взагалі припиняється.¹⁷²

Однак як не намагалися члени політеміграції піти в тінь і не втручатися в нестабільні політичні відносини, які, очевидно, показували, що незабаром все призведе до початку військових дій в Європі, вони так чи інакше, стали предметом серйозної зацікавленості з боку влади Німеччини, яка ще в травні

¹⁷⁰ Там само, с. 202.

¹⁷¹ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 219.

¹⁷² Там само, с. 220.

1941 року запропонувала М. Е. Расулзаде піти співпрацю задля участі в майбутньому німецько-радянському конфлікті, але німці отримали відмову.¹⁷³

Вже у 1941 році починається «Велика Вітчизняна війна», або німецько-радянська війна. Азербайджан вступає у цю війну разом із усіма республіками Радянського Союзу 22 червня 1941 року. Загалом приблизно 640 тис. азербайджанців було призвано на фронт. Беручи участь у битвах за Брестську фортецю, Москву, Сталінград, Курську дугу, Кавказ, Ленінград, визволення країн Балтії, Європи та взяття Берліну, близько 300 тисяч азербайджанців загинуло, 50 тисяч було взято в полон, які врешті не повернулися на батьківщину.¹⁷⁴

У перші шість місяців після вторгнення німецької армії до СРСР у полон потрапило від 3 до 4 млн. радянських громадян, зокрема 150 тис. азербайджанців. Тому цього ж року Німеччина починає формування національних легіонів із числа радянських військовополонених для використання їх у війні¹⁷⁵. Цими діями Німеччина переслідувала дві мети¹⁷⁶:

1) показати світові, що за німецьких нацистів проти більшовизму воюють добровольці з СРСР, що свідчить про неспроможність ідеології Союзу на об'єднанні різних народів в рамках однієї держави;

2) заповнити втрати у живій силі і отримати «свіжу кров» для продовження наступу.

Тоді восени 1941 року М. Е. Расулзаде був запрошений до Берліну, де пішов на угоду з Німеччиною і підписав Меморандум, який проголошував звільнення азербайджанських військовополонених з подальшим використанням їх для потреб німецької армії¹⁷⁷.

Було створено туркестанський, грузинський, вірменський та кавказько-мусульманський легіони. Азербайджанці, чисельність яких в армії вермахту

¹⁷³ Балаєв А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - С. 221.

¹⁷⁴ Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. — М., 2010. — с. 252.

¹⁷⁵ Сеидбейли М. Формирование азербайджанской диаспоры - результат миграционных процессов // IRS Наследие. — 2013. — №5 (65). — С. 35-36.

¹⁷⁶ Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих // IRS Наследие. — 2007. — №1 (25). — С. 36.

¹⁷⁷ Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. — М.: Флинта, 2010. — с. 258.

зросла до 25-35 тис., воювали переважно у складі азербайджанського легіону під командуванням Абдурахмана Фаталібейлі та підрозділу «Бергманн»¹⁷⁸. Були сформовані батальйони "Аслан", "Донмез", "Ветен", "Горхмаз" та ін., що брали активну участь у битвах за Північний Кавказ.¹⁷⁹

Кавказькі емігранти, яким німецьке командування заявляло, що їхньою головною метою є боротьба проти російсько-комуністичного гніту, бачили у приєднанні до армії вермахту шанс на повалення радянської влади в Азербайджані та відновлення втраченої незалежності.¹⁸⁰

Наближаючись до територій Південного Кавказу, німецькі війська визначили як умовну дату захоплення Баку – 25 вересня 1942 року. Ця операція була названа "Едельвейс". Вона закінчилася провалом гітлерівської армії, яка не зуміла оволодіти територіями Кавказу. І після 29 вересня 1943 року за наказом А. Гітлера «східні добровольці» зі Східного фронту були перекинуті в Західну Європу, де після поразки німців під Сталінградом та на Кавказі почалося масове дезертирство азербайджанців з армії вермахту та приєднання цих підрозділів до місцевих партизан у Франції, Італії, Словенії і т.д.¹⁸¹

На момент капітуляції Німеччини у руках західних союзників перебувало близько 28 тис. полонених азербайджанських добровольців, але лише 800 колишнім солдатам вдалося залишитися у країнах Європи та Туреччині. Інші були передані радянській владі і, зазнавши кримінального переслідування, вони були засуджені на різні терміни.¹⁸²

Роки Другої Світової Війни характеризуються застоєм у житті діаспорських організацій не лише в Туреччині, а й у всьому світі, оскільки всі можливі політичні та військові ресурси були задіяні у протистояння між

¹⁷⁸ Сеидбейли М. Формирование азербайджанской диаспоры - результат миграционных процессов // IRS Наследие. — 2013. — №5 (65). — С. 35-36.

¹⁷⁹ Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. — М., 2010. — С. 258.

¹⁸⁰ Там само, с. 257.

¹⁸¹ Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих // IRS Наследие. — 2007. — №1 (25). — С. 39.

¹⁸² Там само, с. 39.

антигітлерівською коаліцією та країнами осі. У цей час не робиться жодних спроб для зміцнення або розширення сфер діяльності діаспори.

Для подальшого формування діаспори та розвитку її культурної діяльності має велике значення післявоєнний період. Саме після закінчення війни азербайджанське населення по всьому світу і в Туреччині починає не просто інтегруватися з місцевим населенням і морально звикатися з життям далеко від батьківщини, а й прагне створення особливої громади, яка могла б не просто згуртувати їх у моральному та духовному плані, відстояти їх політичні та економічні права, а й пов'язати їх із батьківщиною. Важливо пам'ятати, що подібні процеси протікали й у першій половині ХХ століття, під час діяльності азербайджанської політеміграції у Туреччині та Європі, проте рушійною силою цих процесів на той час була політична спрямованість лідерів кавказької еміграції. Можна навіть сказати, що члени азербайджанської діаспори, яка тільки утворювалася, були, умовно кажучи, не за власним бажанням залучені до процесів інституалізації. Їм нав'язали образ історичної батьківщини, створили колективний міф про неї – це не є негативним моментом історії діаспори, навпаки, відповідно до теорії концепції батьківщини, це є її невід'ємною частиною. Якщо говорити про другу половину ХХ століття, то не можна не помітити, що подальший розвиток діаспори відбувався вже за інерцією, згідно з усіма теоріями та законами цього феномену. Отримавши «поштовх» на тлі заклику до масової участі в національно-визвольному русі, далі азербайджанська громада починає вже самостійний розвиток, який мав переважно мирний характер. Діяльність цієї громади була спрямована на зміцнення самосвідомості та збереження ідентичності своєї унікальної культури. На тлі цих процесів вже з середини 20 століття азербайджанська діаспора зміцнює та встановлює зв'язки з іншими діаспорами по всьому світу, обмінюючись досвідом та надаючи один одному взаємну підтримку.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЇ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ТУРЕЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Середині ХХ століття у житті азербайджанської діаспори у Туреччині стала переломним моментом. По-перше, у цей період завершується останній етап формування діаспори, *аккультурація*, і члени діаспори інтегруються з місцевим населенням. Політика Турецької Республіки не була націлена на повну асиміляцію інших народів, а культурна, релігійна та мовна близькість азербайджанців до турків полегшила для них процес соціокультурної адаптації. По-друге, після закінчення Другої світової війни члени Національного Центру Азербайджану на чолі з Мамедом Еміном Расулзаде повернулися до Туреччини (що пов'язано, в тому числі і з тим, що СРСР пішов на конфронтацію з Туреччиною, зокрема, відбувся конфлікт, щодо приналежності чорноморських проток – Радянський Союз прагнув розмістити свої військові бази в протоках Дарданел та Босфору, тому відбувся повний розкол між двома згаданими вище країнами, що уможливило повернення азербайджанських діячів до Туреччини, оскільки вони теж були ворогами більшовиків).

Як ми вже згадували, діяльність азербайджанської політеміграції призвела до створення колективного міфу про батьківщину, який був і є головною сполучною ланкою між усіма членами діаспори. Тому після повернення до Туреччини в 1947 році перед лідерами АНЦ стояло завдання підтримки цього міфу через поширення мови, культури та історії Азербайджану. З цією метою АНЦ починає підтримувати, фінансувати і навіть самостійно створювати діаспорські організації, які, на відміну від своїх попередників, мали переважно культурний характер. Діяльність подібних організацій уособлює суспільно-культурне життя азербайджанців у Туреччині.

2.1. Організації азербайджанського громадянського суспільства другої половини ХХ ст.

1950-ті роки ознаменувалися появою низки організацій азербайджанської діаспори, що відбувалося під прямим контролем Азербайджанського Національного Центру, який базувався на відміну від першої половини ХХ століття в Анкарі.¹⁸³

АНЦ був і залишався на той момент найголовнішою політичною організацією азербайджанської еміграції, маючи своїх представників у різних країнах світу: Німеччині, США, Японії, Аргентині, Ірані, Єгипті та Англії. Головою АНЦ беззмінно залишався Мамед Емін Расулзаде, член партії Мусават.¹⁸⁴

Незважаючи на те, що АНЦ позиціонував себе як орган, що об'єднував різні політичні течії Азербайджану, в ньому, як і раніше, зберігалася тенденція до протистояння мусаватистів та представників інших партій. Особливо яскраво фракціонування проявилось в 1950-60-х роках, що відбилося на формуванні майбутніх організацій, що з'явилися на той момент.¹⁸⁵

Організації початку другої половини ХХ століття характеризуються своєю недовговічністю: з усіх, знайдених нами товариств лише одне досі функціонує на сьогоднішній день.

28 травня 1951 року в Стамбулі вийшов перший номер щомісячної політичної та літературної газети «Türk Yolu» («Минуле тюрків») за редакцією головного опозиціонера Расулзаде – Мехмета Садика Арана. Газета мала яскраво виражене пантюркістське забарвлення і поширювалася здебільшого серед іранських азербайджанців¹⁸⁶. Чи була вона друкованим органом організації іттихадистів, чи була вона саме самостійною одиницею - нам, на жаль, даний факт з'ясувати не вдалося, однак можна припустити, що вона

¹⁸³ Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. – С. 78.

¹⁸⁴ Там само, с. 78.

¹⁸⁵ Там само, с. 79.

¹⁸⁶ Там само, с. 85.

випускалася під керівництвом Асоціації вивчення азербайджанської культури (Recognition of Azerbaijan culture association), утвореної в 1950-х рр.¹⁸⁷.

Газета «Türk Yolu» була заборонена, тому випустила лише один номер і була закрита цього ж, 1951 року. 1 липня 1953 року відбувся випуск другого та останнього номера.¹⁸⁸

У липні 1951 року також під керівництвом Мехмета Садика Арана в Стамбулі була відкрита газета "Ergenekon yolu" ("Минуле Ергуне-кун"), яка мала продовжувати справу "Türk Yolu", проте, вона також була закрита цього ж року.¹⁸⁹

У 1952 році була утворена Асоціація азербайджанських націоналістів («Azerbaijan Nationalist Association»)¹⁹⁰. Її головним друкованим органом стала щомісячна пантюркістська газета "Türk izi" ("Слід тюрків"), яка випустила в Анкарі за весь час свого існування (січень 1955-1961 рр.) 24 номери. Керівництво газети в особі Хідаята Туранли та Азіза Альпаута заперечувало внесок М. Е. Расулзаде та партії Мусават у досягненні незалежності Азербайджану в роки національно-визвольної боротьби 1921-1931 рр. Дана газета отримувала фінансову підтримку від американського товариства Західної Німеччини та була заборонена у США.¹⁹¹

У 1954 році в Анкарі з'явився Союз національної незалежності Азербайджану («Azerbaican Milli Kurtuluş Birliđi»), що фінансувався американським товариством Західної Німеччини. Під егідою цього союзу випускалася щомісячна «економічна та соціальна» газета «Mücahit» («Борець»). Її головним редактором був Ченгіз Гьокгель. Головною метою газети було показати визвольну боротьбу 60 мільйонів тюрків Радянського Союзу за свою незадежність. Газета також виступала опозиційним друкованим

¹⁸⁷ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. — 2013. — С. 56.

¹⁸⁸ Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. — С. 85.

¹⁸⁹ Там само, с. 85.

¹⁹⁰ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. — 2013. — С. 56.

¹⁹¹ Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. — С. 86.

оганом до М. Расулзаде та партії «Мусават», оскільки навіть не згадувала їх у своїх публікаціях, присвячених створенню АДР та національно-визвольному руху.¹⁹²

Як видно, наведені вище організації, створені опозиційними до М. Расулзаде політиками, були спрямовані на викриття мусаватистів і не мали культурної орієнтації. Усі вони не збереглися, тому відомостей щодо них надзвичайно мало.

Першою найбільшою культурною організацією вважається Асоціація азербайджанської культури, яка успішно функціонує й у наші дні.¹⁹³

2.1.1. Асоціація азербайджанської культури

1 лютого 1949 року в Анкарі під керівництвом М. Е. Расулзаде було створено Асоціацію азербайджанської культури («Azerbaycan Kültür Derneği»)¹⁹⁴.

Першим президентом Асоціації азербайджанської культури було обрано Хаміта Атамана, його заступником - Азіза Альпаута, а генеральними секретарями були призначені Мухасіп Енвер Роман, Мехмет Алтун Бей та Ахмет Караджа¹⁹⁵.

Відповідно до статуту організації, виділяються такі її основні цілі¹⁹⁶:

1) просувати ідею незалежності Азербайджану шляхом поширення в маси його історії, культури та мистецтва та проведення заходів з нагоди національних свят;

2) видавати книги, журнали та брошури;

¹⁹² Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. – С. 86

¹⁹³ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland, 2013. — С. 57.

¹⁹⁴ Şenel D. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi üzerine bir inceleme: yüksek lisans, sosyal bilimler - Niğde, 2008. – С. 14.

¹⁹⁵ Там само, с. 15.

¹⁹⁶ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland, 2013. — С. 63-64.

3) надавати моральну та матеріальну допомогу нужденним азербайджанцям;

4) створювати спортивні, театральні, музичні та медійні організації, а також товариства, які мали займатися організаціями оперних фестивалів та показувати фольклорні елементи азербайджанської культури для народу – всі ці організації мали підпорядковуватися Асоціації азербайджанської культури;

5) надавати фінансову підтримку студентам з Азербайджану;

6) організовувати туристичні поїздки країною та за кордон.

Заходи, що мали регулярно проводитися організацією, також прописані у статуті¹⁹⁷:

1) проведення заходів на честь днів пам'яті значимих для історії Азербайджану постатей;

2) святкування важливих історичних дат;

3) відвідування мавзолею Ататюрка;

4) встановлення контактів із націоналістичними об'єднаннями Туреччини.

Створення Асоціації азербайджанської культури послужило справі об'єднання азербайджанського народу, який проживав і проживає в Анкарі, допоміг його згуртуванню та появі солідарності. Вся діяльність, що проводиться в рамках цієї організації до сьогодні, спрямована на збереження азербайджанської культури у серцях людей та на збереження зв'язків народу зі своєю історичною батьківщиною – Азербайджаном¹⁹⁸. За словами Ахмет бея Караджи, асоціація була і є своєрідною школою для молодих азербайджанців¹⁹⁹.

У 1949 році в Анкарі при Асоціації азербайджанської культури був створений перший в історії азербайджанської діаспори ансамбль народних

¹⁹⁷ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland, 2013. — p. 64-65.

¹⁹⁸ Там само, с. 65.

¹⁹⁹ Hun M. İğdir sevdası. - İğdir, 2002. - 634 c

танців (Azerbaycan Kültür Derneği Halk Dansları Topluluğu), що також існуює до сьогодні²⁰⁰.

Ансамбль підпорядковується керівництву союзу і є організацією, що навчає дітей, підлітків і молоді азербайджанським народним танцям²⁰¹.

Нам не вдалося знайти докладнішу інформацію про цей ансамбль, проте на сайті «Відео від 1clip.cf» можна переглянути архів Асоціації азербайджанської культури за 2015-2016 рр. із відеозаписами виступу танцювального колективу. Кожен відеозапис присвячений окремому номеру і має назву номера²⁰².

Однією з основних цілей асоціації є поширення історії та культури Азербайджану. Аж до 1952 року у асоціації було відсутнє постійне друковане видання, тому історичні та культурні аспекти життя Азербайджану поширювалися шляхом усних доповідей і виступів.

На перших семінарах та конференціях були представлені такі теми²⁰³:

- 1) 28 травня 1949 р. - "Культурні традиції Азербайджану", М. Е. Расулзаде;
- 2) 27 листопада 1949 р. - «Сучасна література Азербайджану», М. Е. Расулзаде;
- 3) 18 березня 1950 р. – «Життя та творчість Мірзи Феталі Ахундзаде», Абдулвахап Юртсевер;
- 4) 28 травня 1950 р. - «Нова історія Азербайджану», М. Е. Расулзаде;
- 5) 26 квітня 1951 – «Місце Сабіра в азербайджанській літературі», Абдулвахап Юртсевер;

²⁰⁰ Azerbaycan Kültür Derneği Halk Dansları Topluluğu // WhatWhere. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://whatwhere.me/everywhere/musician.band/azerbaycan_kultur_dernegi_halk_danslari_toplulugu_446976808699776

²⁰¹ Azerbaycan Kültür Derneği Halk Dansları Topluluğu // WhatWhere. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://whatwhere.me/everywhere/musician.band/azerbaycan_kultur_dernegi_halk_danslari_toplulugu_446976808699776

²⁰² Відео від Azerbaycan Kültür Derneği // Відео від 1clip.cf. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://1clip.cf/user/UCCjqSi9cK4A-aNTw0ifLiOg>

²⁰³ Turan R. Türkiye’de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1191-1192.

- 6) 19 травня 1951 р. - "Туреччина та Німеччина в історії Азербайджану", М. Б. Мехметзаде;
- 7) 26 травня 1951 р. - "Економіка Азербайджану", Керім Одер;
- 8) 5 квітня 1952 р. – «Розвиток мови та літератури Азербайджану», Ахмет Джафеоглу;
- 9) 27 квітня 1952 р. - "Розвиток азербайджанської думки", Сулейман Текінер;
- 10) 1952 р. – «Життя та творчість азербайджанських поетів Молли Велі Ведаді та Молли Пенах Вакифа», Вахап Юртсевер;
- 11) 1952 р. - "Музика Азербайджану", Мустафа Хаккі;
- 12) 1952 – р. "Азербайджанська Республіка", М. Е. Расулзаде;
- 13) 1953 р. - "Театр Азербайджану", М. Б. Мехметзаде;
- 14) 18 квітня 1955 р. - "Мехмет Емін Расулзаде", Абдуллах Баггал Таймас.

Перший центр, де була асоціація, знаходився в районі Улус міста Анкара. Протягом тривалого періоду Асоціація азербайджанської культури ділила разом із Асоціацією турецьких націоналістів нову комерційну будівлю. Перші проводили свої збори у суботу, а другі – у неділю. У 1985 році центр було перенесено в район Кизилай, на проспект Сакаря; восени 1990-го року - в район Каваклідери, а вже в жовтні 1992 р. знову повернувся до району Кизилай, але вже на вулицю Байиндир, 37/6, де перебуває донині²⁰⁴.

Після Хаміта Атамана посаду президента асоціації обіймали: Расул Юнсал (з 1953 р.), Керім Ондер (з 1957 р.), Ахмет Яшат (з 1962 р.), Джелаль Оделлі (з 1965 р.), Мехмет Кенгерлі (з 1968 р.), Іскандер Акюзюм (з 1970 р.) та Фейзі Акюзюм (з 1973 р.). Чинний президент - Джеміль Юнал²⁰⁵.

Джеміль Юнал народився у місті Карс, на північному сході Туреччини, у 1933 році. Після закінчення школи він поїхав до Анкари, яку полюбив усією душею. Спочатку в університеті вивчав ветеринарну справу, але, не

²⁰⁴ Turan R. Türkiye’de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1189.

²⁰⁵ Там само, с. 1188.

закінчивши, перевступив на факультет сільського господарства, де з цікавістю вивчав політичну та громадську діяльність. Спочатку він брав участь у неурядових організаціях, потім обіймав посаду голови в таких організаціях, як Турецька національна федерація студентів, Національна молодіжна організація Туреччини, Карська асоціація студентів та культурне товариство Туреччини. У 60-х роках працював за спеціальністю та обіймав посаду голови Турецької сільськогосподарської асоціації інженерів. Здобув популярність за свою партійну роботу і став головою молодіжного крила партії Справедливості. Згодом став депутатом партії Справедливості від міста Карс. У 1990 році був обраний на посаду президента Асоціації азербайджанської культури²⁰⁶.

На даний момент крім Джемеля Юнала до керівництва асоціацією входять: Алі Чайлак, Яшар Тезель, професор Нуні Сарйал, Фаїк Багіров, Севіль Кенгерлі, Мехмет Мюштак, Екрем Оручоглу, Сельджук Онал і Тунджер Кирхан²⁰⁷.

З моменту свого заснування і до початку 90-х років ХХ століття організація знаходилася під пильним контролем радянської влади, яка намагалася не допустити розгорання нового національно-визвольного руху, і тому вона не мала жодних зовнішніх зв'язків навіть із самим Азербайджаном. На той момент членів організації налічувалося близько 30-40 осіб, і вона складалася лише з одного центру, не маючи жодних філій в інших містах Туреччини²⁰⁸. На той час проводилися внутрішні заходи спортивного, культурного та просвітницького характеру. Наприклад, діячі театрального мистецтва представляли глядачам такі постановки опер, як «Лейла та Меджнун» Узеїра Хаджибейлі, «Шах Ісмаїл» Мусліма Магомаєва та «Аршин Мал Алан» Хаджибейлі. Влаштовувалися концерти національної

²⁰⁶ Azərbaycan Kültür Derneği // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>

²⁰⁷ Yönetim kurulu // Azərbaycan Kültür derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.azerbaycankulder.org/yonetim-kurulu>.

²⁰⁸ Hun M. Ö. İğdir sevdası. - İğdir, 2002. – С. 153.

азербайджанської музики і т. д.²⁰⁹ На подібних заходах члени асоціації намагалися залучити до роботи своєї організації нових діячів культури, науки та мистецтва.²¹⁰

У 1989 році відбулася значна подія для розвитку Асоціації азербайджанської культури. 23 квітня в день національної незалежності та день дітей в Туреччині, що є одним з найзначніших свят для турецького народу, асоціація вперше взяла участь в заходах спрямованих на міжнародний напрямок. Вона прийняла у себе дітей та їхніх батьків, які приїхали на свято з Азербайджану (тоді в період горбачовської «перебудови» громадянам СРСР вже дозволялося виїжджати за кордон). На їхню честь організація провела концерт національної музики та танців. Цього ж року 26 квітня-10 травня в старому центрі Асоціації азербайджанської культури на проспекті Сакар'я відбулася низка зустрічей між відомим поетом та літературним діячем Бахтіяром Вахапзаде та головою азербайджанських та міжнародних культурних товариств Ельчином Ефендієвим на яких були обговорені питання, що стосуються вшанування пам'яті про життя та діяльність М. Е. Расулзаде, також піднімалися питання історії освіти в АДР, а також деякі культурні та політичні моменти.²¹¹

У 1991 році на прохання турецьких громадян азербайджанського походження, які проживають за межами Анкари, були відкриті філії Асоціації азербайджанської культури у Стамбулі, Бурсі, Анталії, Ізмірі, Сивасі, Кайсері та інших містах.²¹²

У квітні 1991 року члени асоціації азербайджанської культури здійснили перший візит до Баку. В рамках симпозіуму, проведеного між Асоціацією азербайджанської культури та Азербайджанською Академією Наук,

²⁰⁹ Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. — 2013. — С. 65-66.

²¹⁰ Azərbaycan Kültür Derneği // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>

²¹¹ Azərbaycan Kültür Derneği // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>

²¹² Turan R. Türkiye’de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1190.

обговорювалися питання, пов'язані з ідеологією АДР та літературою Азербайджану. У симпозиумі також взяли участь 38 осіб від турецької делегації.²¹³

У 1994 році постановою Ради Міністрів № 94-5786 від 18.04.1994 р. Асоціація азербайджанської культури набула статусу «громадсько-корисної організації».²¹⁴

Зараз Асоціацією азербайджанської культури щорічно проводяться святкові заходи та дні пам'яті, присвячені наступним значимим датам в історії Азербайджану²¹⁵:

- 1) 12 січня - річниця визнання АДР (12 січня 1920);
- 2) 20 січня - Чорний січень (20 січня 1990);
- 3) 31 січня - річниця дня народження Мамеда Еміна Расулзаде (31 січня 1884);
- 4) 26 лютого – річниця геноциду у Ходжали (26 лютого 1992 року). Наприклад, у 2016 році на засіданні Асоціації азербайджанської культури обговорювалися події геноциду²¹⁶;
- 5) 6 березня – річниця смерті Мамеда Еміна Расулзаде (6 березня 1955);
- 6) 8 березня – міжнародний жіночий день;
- 7) 21 березня – Novruz Bayramı. У 2016 році на нараді у штаб-квартирі Асоціації відбулася урочиста церемонія відкриття свята Новруз, а 5 квітня о 8 годині вечора відбувся фестиваль, також присвячений цьому святу²¹⁷;
- 8) 31 березня – вторгнення більшовиків до Баку (31 березня 1918 року);
- 9) 27 квітня - окупація АДР Червоною Армією (27 квітня 1920);

²¹³ Там само, с. 1192.

²¹⁴ Azərbaycan Kültür Derneği // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>

²¹⁵ Turan R. Türkiye’de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1190.

²¹⁶ Hocalı olayları 24. Yılında anıldı // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.

²¹⁷ Nevruz bayramını kutladık // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.

10) 28 травня – день заснування АДР (28 травня 1918 року). Наприклад, у 2009 році в штаб-квартирі Асоціації відбулися зустрічі, присвячені цьому дню²¹⁸, а в 2016 році члени Асоціації азербайджанської культури вшанували пам'ять Мамеда Еміна Расулзаде, відвідавши його могилу²¹⁹;

11) 22 серпня - річниця смерті Абульфаза Ельчибея (22 серпня 2000 року)²²⁰;

12) 15 вересня – входження турецьких військ у Баку та Гянджу (15 вересня 1918 року);

13) 12 грудня – день незалежності Південного Азербайджану (12 грудня 1945);

14) 31 грудня – день солідарності азербайджанців з усього світу.

Крім азербайджанських національних свят, асоціація також відзначає турецькі пам'ятні дати та проводить у зв'язку з цим святкові події. Наприклад, щороку регулярно відвідується мавзолей Ататюрка на честь річниці його народження²²¹ або відзначається день створення Турецької Республіки²²².

На четвертому з'їзді Асоціації 1952 року постало питання про створення нового органу - періодичного видання для азербайджанської діаспори. Було обговорено питання частоти виходу номерів, назви журналу, якості паперу, оформлення та головних тем, які будуть висвітлені у журналі. Також порушувалися питання – хто має стати новим керівництвом журналом, у ході яких головним автором журналу був призначений Абдул Вахап Юртсевер, а на посаду генерального директора – Керім Алхан, відповідальним директором - Ахмет Яшат²²³.

²¹⁸ 91. yıl kutlamaları // Azerbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/default.aspx?q=33>.

²¹⁹ 28 mayıs hürriyet ve istiklal bayramı çoşku ile kutlanacak // Azerbaycan Kültür Derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.

²²⁰ Azerbaycan Kültür Derneği. Türk Dünyasında Elçibeysiz altıncı yıl // Azerbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №367. - С. 2-3.

²²¹ Turan R. Türkiye'de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1190-1191.

²²² Azerbaycan Kültür Derneği Cumhuriyetimiz 83 yaşında // Azerbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №368. - С. 2-3.

²²³ Turan R. Türkiye'de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1195-1196.

Таким чином, 1 квітня 1952 року в Анкарі вийшов перший номер журналу "Azerbaycan"²²⁴.

Основними темами журналу були досягнення незалежності Туреччини, а після 1991 року і Азербайджану, окупація Азербайджану більшовиками та національно-визвольна боротьба 1921-1931 рр., а також культурні, літературні та історичні сторони життя обох країн. Крім цього, публікувалися вірші чи уривки з літературних творів, розміщувалися інтерв'ю з відомими діячами науки, культури, мистецтва та політики або їх біографії. Кореспондентами журналу проводилися різноманітні наукові дослідження²²⁵. Кожен номер надавав широкий спектр новинних матеріалів щодо подій в Азербайджані та Туреччині, їх економічний стан, стан промисловості і т. д.²²⁶.

Таким чином, за допомогою цього журналу Асоціація азербайджанської культури поширювала відомості про минуле та сьогодення Азербайджану, ознайомлювала азербайджанців, які народилися вже в Туреччині, з їхньою історичною батьківщиною і не давала втратити зв'язку з нею.

У лютому 1966 року керівництвом Асоціації було ухвалено рішення змінити назву журналу на «Azerbaycan Türk Kültür derneği».²²⁷

До 1966 року журнал виходив спочатку щомісяця, а потім було ухвалено рішення випускати кожен новий номер раз на три місяці. Примітно, що у липні 1968 року публікацію журналу було призупинено через фінансові труднощі на 6 місяців²²⁸. З 2008 року журнал випускався раз на півроку і в 2011 р. призупинив свою діяльність.²²⁹

²²⁴ Şenel D. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi üzerine bir inceleme : yüksek lisans, sosyal bilimler - Niğde, 2008. – С. 20.

²²⁵ Şenel D. Azerbaycan Türk Kültür Dergisi üzerine bir inceleme: yüksek lisans, sosyal bilimler - Niğde, 2008. – С. 21.

²²⁶ Hüseyin R. Azerbaycan petrol gelirleri nasıl kullanılacak // Azerbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №368. - С. 18-20.

²²⁷ Turan R. Türkiye'de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1196.

²²⁸ Там само, С. 1196

²²⁹ Makaleler dizini // Azerbaycan kültür derneği. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://azerbaycankulder.org/icerik/makale-dizin.pdf>.

На офіційному сайті Асоціації азербайджанської культури можна ознайомитися з докладним зведенням усіх статей та їх авторів, які публікувалися в журналі «Azerbaýcan» з 1952-2011 рр.²³⁰

В історії журналу також є кілька спеціальних випусків. Наприклад, 36 номер (березень 1955 р.) був повністю присвячений Мамеду Еміну Расулзаде, який помер 6 березня 1955 року. У ньому були опубліковані статті про життя, діяльність великого лідера, статті про його похорон, організований самою асоціацією²³¹, листи з подякою до Расулзаде і з глибоким жалем про його смерть²³², а, наприклад, 367-й номер був присвячений відходу з життя Мехмета Кенгерлі.²³³

Неперіодичні видання перших років існування Асоціації азербайджанської культури характеризувалися уникненням теми незалежності. Переважно вони були присвячені різним сторонам життя Азербайджану: культурі, літературі, поезії, економіці та історії.²³⁴

Далі ми вважали за необхідне в даній дипломній роботі, навести список перших книг, надрукованих видавництвом Асоціації азербайджанської культури²³⁵:

- 1) М. Е. Русалзаде "Культурні традиції Азербайджану" ("Azerbaýcan Kültür Gelenepleri"), Анкара, 1949 р.;
- 2) М. Е. Расулзаде "Сучасна література Азербайджану" ("Çağdaş Azerbaýcan Edebiyatı"), Анкара, 1950 р.;
- 3) А.Вахап Юртсевер "Життя і творчість Мірзи Феталі Ахундзаде" ("Mirza Fethali Ahundzade'nin Hayatı ve Eserleri"), Анкара, 1950 р.;

²³⁰ Makaleler dizini // Azerbaýcan kültür derneđi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://azerbaycankulder.org/icerik/makale-dizin.pdf>.

²³¹ Azerbaýcan Kültür derneđi. Resulzade Mehmet Emin Beyin vefatı münasebetiyle İstanbul'da Azerbaýcan Kültürünü Tanıtma Derneđi tarafından tertip edilen anma töreni // Azerbaýcan aylık kültür dergisi. - 1955. - №36. - С. 32-55.

²³² Azerbaýcan Kültür derneđi. // Azerbaýcan aylık kültür dergisi. - 1955. - №36.

²³³ Azerbaýcan Kültür Derneđi Dr. Mehmet Kengerli'yi kavbettik // Azerbaýcan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №367. - С. 4-5.

²³⁴ Turan R. Türkiye'de bir Azerbaýcanşınaslık ocađı: Azerbaýcan kültür derneđi // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - №5. - С. 1193.

²³⁵ Там само, с. 1193.

4) М. Е. Расулзаде «Новітня історія Азербайджану» («Çağdaş Azerbaycan Tarihi»), Анкара, 1951 р.;

5) А. Вахап Юртсевер "Азербайджанська драматична література" ("Azerbaycan Dram Edebiyatı"), Анкара, 1951 р.;

6) А. Вахап Юртсевер "Місце Сабіру в азербайджанській літературі" ("Sabir'in Azerbaycan Edebiyatındaki Yeri"), Анкара, 1951 р.;

7) М. Б. Мехметзаде "Тюркська Албанія в історії Азербайджану" ("Azerbaycan tarihinde Türk Albanya"), Анкара, 1951 р.;

8) К. Одер "Економіка Азербайджану" ("Azerbaycan Ekonomisi"), Анкара, 1952 р.;

9) А. Вахап Юртсевер «Творчість азербайджанських поетів Молли Велі Ведаді та Молли Пенах Вакіфа» («Azerbaycan Edebiyatında Vedadi ve Vâkıf'ın Yaraticılığı»), Анкара, 1952 р.;

10) «Вибрані вірші Ельмаса Йилдирима» («Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri»), Анкара, 1953 р.;

11) А. Джафероглу «Віхи азербайджанської мови та літератури» («Azerbaycan Dil ve Edebiyatının Dönüm Noktaları»), Анкара, 1953 р.;

Після смерті Мамеда Еміна Расулзаде 6 березня 1955 року і Мірзи Бала Мехметзаде 8 березня 1959 року в історії неперіодичного видавництва Асоціації азербайджанської культури спостерігається довготривала перерва у двадцять із лишком років. Відновлення видавничої справи в осередку азербайджанської діаспори історики відносять до періоду президентства в асоціації Фейзі Акюзюма (24 лютого 1973 – 24 лютого 1990), коли були опубліковані наступні твори²³⁶:

1) Ісмаїл Кайбали-Джемендер Асланоглу "Основні моменти історії культури азербайджанських Тюрків" ("Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları"), Анкара, 1978 р.;

²³⁶ Turan R. Türkiye’de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - №5. - С. 1193-1194.

- 2) І. К. Асланоглу «Початок та кінець російсько-турецької війни 1877-1878 pp.» («Başlangıç ve Sonuçlarıyla Doksanüç Savaşı»), Анкара, 1978 р.;
- 3) І. К. Асланоглу "Турецька національна культура" ("Türk Milli Kültürü"), Анкара, 1981 р.;
- 4) Ахмет Караджа "Короткий огляд новітньої історії Азербайджану" ("Azerbaican'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış"), Анкара, 1982 р.;
- 5) А. К. Асланоглу «Болгарські тюрки» («Bulgar Türkleri»), Анкара, 1985 р.;
- 6) І. К. Асланоглу "Карська національна ісламська Рада та Південно-Західна Кавказька Демократична Республіка" ("Kars Milli İslam Şurası ve Cenubi Garbi Kafkas Muvakkata-i Milliyesi"), Анкара, 1986 р.;
- 7) Ш. К. Сефероглу "Історія турецької держави" ("Türk Devletleri Tarihi"), Анкара, 1986 р.;
- 8) Орхан Тюркдоан "Соціальна структура Східної Анатолії" ("Doğu Anadolu'nun Sosyal Yapısı"), Анкара, 1987 р.;
- 9) Дж. Юнал «Місце Азербайджану в тюркському та ісламському світі» («Türk ve İslam Aleminde Azerbaican'ın Yeri»), Анкара, 1987 р.;
- 10) А. Байджан "Гірські квіти" ("Dağ Çiçekleri"), Анкара, 1987 р.;
- 11) «Султанат і халіфат (чи мають бути викоренені?)» («Saltanat ve Halifelik (Kaldırılmalı mı idi?)»), Анкара, 1988 р.;
- 12) Йилмаз Озтуна «Остання чверть ХХ століття» («XX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Şark Meselesi»), Анкара, 1989 р.;
- 13) «Нагірний Карабах: мрії та факти» («Dağlık Karabağ: Hayaller ve Gerçekler»), Анкара, 1989 р.;
- 14) М. Б. Мехметзаде "Азербайджанський національний рух" ("Milli Azerbaican Hareketi"), Анкара, 1991 р.;
- 15) М. Е. Расулзаде "Проблема Азербайджану" ("Azerbaican Problemi"), Анкара, 1996 р.;
- 16) "Геноцид (1895-1922)" ("Genocide (1895-1922)"), Анкара, 1996 р.;

17) Дж. Хасанли «Історія Азербайджану» (1918-1920) (Azerbaycan Tarihi (1918-1920), Анкара, 1998 р.;

18) Себахаттін Шимшир «Політична та культурна діяльність азербайджанців у Туреччині» («Azerbaycanlılar'ın Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri»), Анкара, 2000 р.;

19) Генберлі «Журналісти та журналістика в Азербайджані» («Azerbaycan'da Gazeteci, Gazetecilik»), Анкара, 2000 р.;

20) Алі Ерол "Романтизм в азербайджанській поезії" ("Azerbaycan Şiirinde Romantizm"), Ізмір, 2007 р.

Під керівництвом Фейзі Акюзюма у видавничому ділі Асоціації починає виявлятися інтерес не лише до життя Азербайджану, а й до Туреччини, її політики, літератури, культури та історії²³⁷.

2.1.2. Організації азербайджанського громадянського суспільства кінця XX ст.

У березні 1989 року було створено Асоціацію культури та солідарності азербайджанських тюрків («Azerbaycan Türkleri Kültür ve Danışma Derneği»). Її головними друкованими органами були журнал "Азербайджанські тюрки" (з квітня 1990 року) та газета "Каспій" (з 1 травня 1990 року)²³⁸.

Журнал "Азербайджанські тюрки" ("Azerbaycan Türkleri") - це щомісячне глянсове наукове та літературне видання на 48 сторінок. Переважна більшість статей належать молодим вченим Азербайджану та Туреччині. Часом у журналі публікуються статті про економічне та туристичне співробітництво Туреччини та Азербайджану, програму партії Мусават, появу тюркських політичних організацій в Азербайджані в 1905-1917 рр., допомогу Османської

²³⁷ Turan R. Türkiye'de bir Azerbaycanşınaslık ocağı: Azerbaycan kültür derneği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - №5. - С. 1194.

²³⁸ Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. – С. 86-87.

імперії Азербайджану. Велика кількість статей присвячена літературним та політичним питанням²³⁹.

"Каспій" ("Nazar") - 8-ми сторінкова газета, що випускається в Стамбулі раз на два місяці під керівництвом Ніхата Четінкая і є своєрідним "голосом тюрків Азербайджану". Має кореспондентів у таких містах Туреччини, як Анкара, Ізмір, Бурса, Ігдир, а також у США, Німеччині та Англії. Усі статті публікуються турецькою мовою та підлягають перекладу навіть з азербайджанської. На відміну від інших друкованих періодичних видань, ця газета приділяла велику увагу подіям, що відбуваються в Туреччині, і, окрім того вона займається активною підтримкою однієї із головних партій Азербайджану - Народного Фронту. Значне місце приділялося, по-перше, статтям про М. Е. Расулзаде, про азербайджанську мову та її єдність з іншими тюркськими мовами, особливо з турецькою, що тягне за собою необхідність створення єдиного алфавіту для азербайджанської та турецької мови (у цей період вченими активно розроблялася ідея переходу з кирилиці на латиницю), по-друге, статтям про політику Вірменії, по-четверте, увага приділялася пошуку родичів серед азербайджанців, що емігрували до Туреччини, а також культурі та інтерв'ю з відомими азербайджанськими діячами науки і мистецтва, які відвідували Туреччину²⁴⁰.

У 1996 році з ініціативи видатного вченого Іхсана Дорамаджі указом загальнонаціонального лідера Азербайджанської Республіки Гейдара Алієва та дев'ятого президента Турецької Республіки Сулеймана Деміреля була заснована Асоціація дружби Туреччини та Азербайджану (Türkiyə-Azərbaycan). Основними заходами, що проводилися Асоціацією, були - створення низки культурних організацій, що входять сьогодні до Федерації асоціацій Туреччини та Азербайджану, про яку ми скажемо трохи пізніше²⁴¹.

²³⁹ Там само, с. 88.

²⁴⁰ Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. – С. 87.

²⁴¹ Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Vəqfi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=686>.

Отже, друга половина ХХ століття у житті азербайджанської діаспори характеризується хаотичною появою низки організацій культурного характеру, які об'єднують членів діаспори під егідою не загальної політичної мети, а під егідою підтримки колективного міфу про батьківщину та збереження її образу, що було дуже важливим для життя діаспори.

2.2. Створення централізованого управління діаспор та їх організаційних структур

Після набуття Азербайджаном незалежності державна політика щодо азербайджанців, які проживають в інших країнах, переорієнтувалася на їхню організацію та залучення до захисту інтересів своєї країни. Прихід до влади Гейдара Алієва в 1993 році ознаменувався початком зміцнення азербайджанських діаспор. Під час усіх закордонних поїздок Гейдар Алієв зустрічався з представниками азербайджанської діаспори, цікавився їхніми проблемами та турботами та закликав брати активну участь у процесі відстоювання історичних інтересів нещодавно утвореної республіки²⁴².

Мета політики Азербайджану щодо організації діаспори полягала у розвитку зв'язків азербайджанців (по всьому світу) з їхньою етнічною батьківщиною та збереження національної ідентичності. Для цього 23 травня 2001 року Гейдар Алієв підписав указ про проведення першого з'їзду азербайджанців усього світу, що відбувся 9-10 листопада 2001 року²⁴³.

На цьому конгресі Азербайджанська Республіка була представлена 844 гостями та 702 делегатами з понад 130 організацій різного характеру та 25 політичних партій. З'їзд продемонстрував єдність та солідарність

²⁴² Yaradılma tarixi və məqsədi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=25>.

²⁴³ Там само.

азербайджанського народу стосовно ідеї азербайджанства, яка є національною ідеологією країни²⁴⁴.

На засіданні обговорювалася ідея створення особливої державної структури з метою проведення систематичної роботи з азербайджанцями, які мешкають за кордоном, та забезпечення зміцнення національної єдності серед них²⁴⁵.

5 липня 2002 року президент Азербайджанської Республіки Гейдар Алієв підписав указ про створення державного комітету по роботі з азербайджанцями, які проживають за кордоном («Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsi»). Указ став важливим історичним документом, який має велике значення з точки зору організованої координації діяльності азербайджанської діаспори та забезпечення політичної та ідеологічної єдності азербайджанців усього світу²⁴⁶.

Через кілька років за наказом президента Азербайджанської Республіки № 54 від 19 листопада 2008 року на базі державного комітету з роботи з азербайджанцями за кордоном було створено державний комітет з роботи з діаспорою («Azərbaycan Respublikasının diasporla iş üzrə dövlət komitəsi»)²⁴⁷.

З погляду структурної організації, керівництво комітету складається з голови, першого заступника та звичайних членів²⁴⁸.

Чинний голова, Назим Хусейн оглу Ібрагімов, народився 23 грудня 1963 року в районі Бабек Автономної Республіки Нахічевань. Після закінчення середньої школи у 1980 році він вступив до азербайджанського політехнічного Інституту, який закінчив у 1985 році зі спеціальністю інженер-механік. Потім він рік працював інженером у Нахічеванському газопереробному заводі. З

²⁴⁴ Yaradılma tarixi və məqsədi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=25>.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Yaradılma tarixi və məqsədi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=25>.

²⁴⁸ Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin strukturu // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=28>.

1991 року він почав займатися підприємницькою діяльністю, а 1997 року був призначений Надзвичайним та Повноважним послом Азербайджанської Республіки в Україні, потім у Молдові, Білорусі. 2000 року він став депутатом меджлису, у 2002 р. - призначений головою комітету з роботи з азербайджанцями за кордоном, а через шість років – став головою державного комітету по роботі з діаспорою²⁴⁹.

Адміністративний апарат комітету складається з чотирьох підрозділів: 1) департаменту по справах з молоддю; 2) відділу пропаганди та інформаційної аналітики; 3) відділу кадрів та 4) департаменту фінансів²⁵⁰.

Апарат безпосередньо по роботі з діаспорою також складається з 4 відділів: Відділ по роботі з діаспорами у Росії, Україні, Білорусі; діаспорами у європейських країнах; діаспорами в Азії та Південному Кавказі та діаспорами у країнах американського континенту та Канаді²⁵¹.

Діяльність Комітету полягає в наступному²⁵²:

- 1) участь у формуванні та реалізації державної політики у галузі діаспори;
- 2) забезпечення розвитку діаспори;
- 3) здійснення, відповідно до міжнародного права та законодавства відповідних країн, культурної діяльності, створення асоціацій для соціальної підтримки азербайджанської діаспори;
- 4) зміцнення економічного, соціального та культурного розвитку Азербайджанської Республіки та азербайджанських діаспор.

²⁴⁹ Sədr // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=27>.

²⁵⁰ Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin strukturu // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=28>.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı "Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi haqqında əsasnamə" от 14.05.2009 № 54.

2.3. Організації азербайджанського громадянського суспільства XXI ст.

Перше десятиліття XXI століття увійшло до історії азербайджанської діаспори Туреччини та інших країн, як період встановлення централізованого управління усіма громадсько-культурними організаціями діаспори. З цього моменту створення діаспорних організацій відбувається не лише з ініціативи самої діаспори або окремих її членів, але також з ініціативи та підтримки самої Азербайджанської Республіки, яку на міжнародній арені представляє Комітетом по роботі з діаспорою.

Існуючі нині у Туреччині культурні організації діаспори мають складну структуровану систему, частина якої регулюється загальним органом – Державним Комітетом Азербайджанської Республіки по роботі з діаспорою, а інша частина складається з незалежних самостійних одиниць. Зараз ми пропонуємо ознайомитись із коротким оглядом сучасних організацій.

Як ми згадували раніше, в 1996 році була заснована Асоціація дружби Туреччини та Азербайджану (Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Vəqfi). Під її керівництвом на початку XXI століття з'явився Будинок Азербайджану в Туреччині, що є аналогом Асоціації азербайджанської культури. Головною метою цієї організації було, як і в Асоціації азербайджанської культури, поширення азербайджанської культури та історії, навчання молодих азербайджанців мові, допомога членам організації та підтримка зв'язків азербайджанського суспільства з їхньою батьківщиною. З 2003 року у Будинку Азербайджану в Туреччині починають з'являтися філії в різних містах Турецької Республіки: Ізмірі, Манісі, Балікесірі, Стамбулі, Бурсі, Коджаелі, Чанаккалі, Айдині, Адані, Анталі, Ігдирі, Хатаї, Едірне та ін.²⁵³

Зараз деякі з цих філій нарівні з самостійними організаціями входять до складу Федерації асоціацій Туреччини та Азербайджану (Türkiyə-Azərbaycan Fəderasiyası), що була створена в 2004 році Комітетом по роботі з

²⁵³ Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Vəqfi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=686>.

азербайджанцями, які проживають за кордоном, на базі якого вона співпрацює з діаспорою.

Федерація асоціацій Туреччини та Азербайджану була заснована у місті Коджаелі. Результатом її діяльності стало об'єднання низки розрізнених організацій, врегулювання та впорядкування їх діяльності, і навіть згуртування азербайджанців, які проживають у різних містах Туреччини, з урахуванням їх залучення до співробітництва з діаспорними організаціями в рамках Федерації. Крім цього за підтримки Комітету по роботі з діаспорою Федерація відкрила у 2010 році в Туреччині на честь дня солідарності азербайджанців всього світу парк імені Гейдара Алієва, а вже 29 листопада 2011 року - відкриває інший подібний до нього парк. Потім фінансує створення Культурного Центру та бібліотеки імені Гейдара Алієва²⁵⁴.

Чинним головою Федерації є Білал Дюндар, а штаб-квартира знаходиться у місті Коджаелі на проспекті Алемдар, 25/3²⁵⁵.

З усіма знайденими нами організаціями азербайджанської діаспори ми пропонуємо ознайомитись у рамках поданої далі таблиці 1, що відображає діючу структуру діаспорських об'єднань.

²⁵⁴ Türkiyə-Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=686>.

²⁵⁵ Türkiyədəki təşkilatlar // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=253>.

Організації, регульовані Державним Комітетом Азербайджанської Республіки по роботі з діаспорою	Організації, які не регулюються Комітетом	
Організації, що входять до складу Федерації Асоціацій Туреччини та Азербайджану	Самостійні організації	
<p>İzmir Azərbaycan Kültür Evi və Dayanışma Dərnəyi</p> <p>(Асоціація солідарності та будинки культури Азербайджану в Ізмірі)</p> <p>Голова: Мюлазім паша</p>	<p>İzmir Azərbaycan Kadınları Mərkəzi Dərnəyi</p> <p>(Асоціація жіночого центру Азербайджану в Ізмірі)</p> <p>Голова: Джевахір Ехмедова</p>	<p>Manisa Azərbaycan Kültür və Dayanışma Mərkəzi</p> <p>(Центр азербайджанської культури та солідарності в Манісі)</p>
<p>Balıkesir Azərbaycan Evi Dərnəyi</p> <p>(Асоціація будинку культури Азербайджану в Балікесірі)</p> <p>Голова: Айхан Джандемір</p> <p>Ankara Azərbaycan Evi Dərnəyi</p> <p>(Асоціація будинку культури Азербайджану в Анкарі)</p> <p>Голова: Ердоан Чечен</p>	<p>Can Azərbaycan TV</p> <p>(Азербайджанське телебачення Джан)</p> <p>Голова: Намік Кемаль Йилдирим</p>	<p>Ankara Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi</p> <p>(Асоціація солідарності та будинки культури Азербайджану в Анкарі)</p>
	<p>Azərbaycan Təhsil və Kültür Dərnəyi</p> <p>(Асоціація освіти та культури Азербайджану)</p> <p>Голова: Айгюн Хасаноглу</p>	<p>İqdir Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi</p> <p>(Асоціація солідарності та будинки культури Азербайджану в Ігдирі)</p>
<p>Kocaeli Azərbaycan Evi Dərnəyi</p> <p>(Асоціація будинку культури Азербайджану у Коджаелі)</p>	<p>Eskişehir Azərbaycanlılar Dərnəyi (ESAZDER)</p> <p>(Асоціація азербайджанців в Ескішехірі)</p> <p>Голова: Джавід Мамедов</p>	<p>Muğla Azərbaycan Evi Dərnəyi</p> <p>(Асоціація будинку культури Азербайджану у Мугле)</p>

<p>Çanakkale Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану у Чанаккалі) Голова: Садетдін Гюндюз</p>	<p>Kocaeli Heydər Əliyev adına Kültür Evi (Будинок культури імені Гейдара Адієва в Коджаелі) Голова: Білал Дюндар</p>	<p>Bursa Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану у Бурсі)</p>
<p>Adana Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi (Асоціація солідарності та культури Азербайджану в Адані) Голова: Якуп Булут</p>	<p>«немає»</p>	<p>Aydın Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану в Айдині)</p>
<p>Ədirnə Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану в Едірні) Голова: Тамер Карадаг</p>	<p>«немає»</p>	<p>Manisa Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi (Асоціація солідарності та будинки культури Азербайджану в Манісі)</p>
<p>İstanbul Türkiyə Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi (İS-TAD) (Асоціація солідарності та будинки культури Азербайджану в Стамбулі) Голова: Мюбариз Мансімов</p>	<p>«немає»</p>	<p>«немає»</p>
<p>Derince Azərbaycan Evi Dərnəyi</p>	<p>«немає»</p>	<p>«немає»</p>

<p>(Асоціація будинку культури Азербайджану в Деринджі) Голова: Волкан Айдемір</p>		
<p>Gebze Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану в Гебзі) Председатель: Толга паша</p> <p>Kars Azərbaycan Evi Dərnəyi (Асоціація будинку культури Азербайджану у Карсі) Голова: Філіз Дживан</p>	<p>«немає»</p> <p>«немає»</p>	<p>«немає»</p> <p>«немає»</p>
<p>Amasya Azərbaycan Türkləri Kültür, Sanat və Dayanışma Dərnəyi (Асоціація солідарності, культури та мистецтва азербайджанських тюрків в Амасьї) Голова: Мутталіп Улутанріверді</p>	<p>«немає»</p>	<p>«немає»</p>

Таблиця 1. Організації азербайджанського громадянського суспільства XXI століття.

Підводячи підсумок до заключного розділу, варто ще раз відзначити, що з другої половини ХХ століття зовсім іншого характеру набуває, як азербайджанська громада в Туреччині, що сформувалася остаточно в діаспору, так і організації цієї громади, що з'являються. Їхня політична спрямованість змінюється зміцненням образу батьківщини у свідомості людей та поширенням його серед членів діаспори – фактично відбувається перехід від політичного етапу формування азербайджанської діаспори до культурного етапу.

Культурні організації виступають у ролі не просто об'єднуючої ланки іноетнічного суспільства з державою, що приймає представників діаспори, а й сполучною ланкою між «предками і їх нащадками», між новою батьківщиною та історичною. Саме культурні організації уособлюють суспільно-культурну діяльність членів діаспори, виконуючи найголовнішу функцію – відтворення образу батьківщини.

ВИСНОВКИ

Отже, результати отримані в ході даного дослідження в рамках даної дипломної роботи, дозволили дійти до наступних висновків:

1) Під час ретроспективного історичного опису сутності політичної діяльності представників азербайджанської діаспори на початку ХХ ст. вдалося зробити ряд важливих підсумків: по-перше, на даному етапі формування азербайджанської діаспори головною метою самоорганізації азербайджанців Туреччини стало сприяння національно-визвольному руху проти більшовиків, тому важливим було утворення політичних платформ, видавничих центрів і т. д., які б сприяли даному процесу. Фактично, в 1920-і рр. формуються такі інституційні органи, які політично представляли представників азербайджанської діаспори на міжнародній арені, як Закордонне бюро партії «Мусават», «Спілка азербайджанської молоді» і т.д. По-друге, в даний період ключовою фігурою, яка намагалася об'єднати представників різних напрямів політичної діяльності серед азербайджанської діаспори, стає М. Е. Расулзаде, який в першу чергу представляє партію «Мусават», яка у свій час в даний період конкурувала з іншою азербайджанською партією «Іттіхад». Врешті, М. Е. Расулзаде здобувши моральний авторитет серед представників різних політичних кіл азербайджанської діаспори завдяки своїй активній культурно-просвітницькій та політичній діяльності став ключовою фігурою, яка репрезентувала азербайджанську діаспору в Туреччині протягом багатьох років.

2) Визначення причин та змісту гонінь та репресій з боку турецької влади щодо представників азербайджанської діаспори показало, що утворення після утворення Турецької Республіки на чолі з Мустафою Кемалем (пізніше, з появою прізвищ в Туреччині – Ататюрком) її головним завданням було встановлення добросусідських відносин з країнами, що її оточують. Однією із цих країн був СРСР, який захопив територію Азербайджану в 1920 році та спричинив хвилю азербайджанської політеміграції до Туреччини, чим

спровокував, власне, появу явища національно-визвольної боротьби азербайджанців за власну незалежність. Активна політична діяльність азербайджанців Туреччини мала на меті повалення існуючого більшовицького режиму в Азербайджані, що, з логічних причин, не подобалося радянським представникам, які використовували різні політичні важелі задля створення тиску на турецький уряд, щоб він у свою чергу посприяв придушенню політичного руху серед представників азербайджанської діаспори Туреччини. Врешті решт, це призвело до того, що азербайджанські політичні організації в Туреччині були розгромлені, а головний діяч азербайджанської діаспори, М. Е. Расулзаде, був вимушений емігрувати до Франції, яка на той час була одним із центрів для організацій, які боролися проти більшовицького режиму на теренах СРСР.

3) Аналіз становища діаспорних азербайджанських структур Туреччини в 1930-1940 рр. показав, що в даний період, що характеризувався репресіями з боку турецької влади, азербайджанські діаспори починають переходити на культурний напрямок у своїй діяльності: зокрема, в даний період починає розвиватися видавнича справа, яка спрямована на видання тематичної літератури, яка б висвітлювала історію, культуру, економіку та інші аспекти життя Азербайджану для представників азербайджанської діаспори Туреччини задля формування в них образу батьківщини до якої вони рано чи пізно матимуть можливість повернутися. Крім того, даний аналіз показав, що політичні центри життя азербайджанської діаспори переміщуються в інші країни – Польщу та Францію, де і продовжують провадити свою діяльність, а в Туреччині починають діяти лише філії цих організацій, зокрема Азербайджанський Національний Центр, що мав філію в Стамбулі.

4) Висвітлення питання щодо азербайджанських суспільних організацій сформованих в Туреччині в другій половині ХХ ст. дозволило зрозуміти, що третій етап формування діаспори – процес інституціоналізації, характеризувався появою культурних організацій, які завершили процес формування образу батьківщини для представників азербайджанської

діаспори Туреччини. Зокрема, були створені такі організації та товариства як: Асоціація азербайджанської культури, які проводили різні аспекти культурної роботи: проведення фестивалів азербайджанської музики та танцю, друкування творів з азербайджанської історії, мови, літератури і т.д.

5) Характеристика діяльності турецької влади щодо створення централізованого управління діаспорними структурами та контролю над їх діяльністю показала, що в період другої половини ХХ – на початку ХХІ ст Турецька Республіка була зацікавлена у розвитку культурного аспекту діяльності азербайджанської діаспори, оскільки в даний період в радянсько-турецьких відносинах відбувається розкол, що уможливило повернення активних діячів азербайджанської діяльності до Туреччини і турецька влада цим скористалася, тому що в даний період у ідеологію політичного життя Туреччини, після відходу від життя Кемаля Ататюрка та його ідейних послідовників, починають повертатись ідеї пантуранізму та панісламізму, і однією зі складових цих ідей була повна політична, культурна та економічна інтеграція Туреччини та інших тюркських країн до яких входив Азербайджан. Даний факт створив фундамент для формування в Туреччині централізованих організаційних діаспорних структур, які, після проголошення незалежності Азербайджану в 1991 році, сприяли розвитку двосторонніх азербайджано-турецьких відносин.

6) Простуючи вплив азербайджанських суспільних та культурних організацій на архітектоніку суспільно-політичного життя Туреччини в ХХІ ст нам вдалося зрозуміти, що дані організації завдяки своїй діяльності грають ключову роль у налагодженні двосторонніх відносин між Туреччиною та Азербайджаном. Зокрема, проведення різних фестивалів і культурних заходів спрямованих на репрезентацію азербайджанської культури, як частини культури усіх тюркських народів, показує, що Азербайджан дійсно визначає себе як частину єдиного тюркського світу і, тому, Туреччина, яка є центром цього світу має стати головним союзником Азербайджану у подальшому процесі розвитку даної держави.

Отже, загалом на основі опрацьованих нами матеріалів, щодо історії формування азербайджанської діаспори в Туреччині та на тлі отриманого теоретичного матеріалу, в рамках даної дипломної роботи було висвітлено та доведено, що азербайджанці, які проживають у Туреччині дійсно є діаспорою (незважаючи на близькість цих двох тюркських народів – турків та азербайджанців), про що було сказано у вступній частині до дипломної роботи. Варто уточнити, що ми також визначили досить точні часові рамки, які стосуються того чи іншого етапу формування азербайджанської діаспори. Перший етап, *міграція*, відноситься до першої половини XVIII століття та завершується 20-ми роками XIX століття - періодом політичної еміграції з території Азербайджану до Туреччини. Другий етап, *адаптація*, також відноситься до періоду політеміграції, яка сприяла становленню ідентичності та зупила добровільні процеси асиміляції у суспільство, яке приймало азербайджанську діаспору, тобто в турецьке суспільство. Крім цього, політеміграція заклала основи для третього етапу формування діаспори - *інституалізації*. Соціо-культурна адаптація та акультурація завершилися приблизно до 50-60-х років XX століття двосторонньо-добровільною інтеграцією в основне населення Турецької Республіки.

В ході вивчення концепції батьківщини ми визначили, що образ батьківщини, який є одним із основних аспектів етнодисперсної групи, членам діаспори привноситься ззовні і, як правило, насаджується з певними політичними цілями. Тому не залишає жодних сумнівів, що формування образу батьківщини у членів азербайджанської діаспори у Туреччині також належить до періоду діяльності політеміграції, тобто до 1921-1931 рр.

Таким чином, розглянувши всі наведені вище моменти, нам залишалося виконати останнє та найголовніше завдання – довести, що образ батьківщини відтворюється саме за допомогою *культурних та просвітницьких організацій*.

Нами були розглянуті основні організації азербайджанської діаспори, що з'явилися з початку діяльності політеміграції і аж до 10-х років XXI століття.

Організації у першій половині ХХ століття не були культурними чи просвітницькими. Вони, за рідкісним винятком, мали переважно *політичний характер*. Тим не менш, ці організації відіграли важливу роль у подальшому розвитку суспільного життя членів діаспори, а саме заклали образ батьківщини у свідомість детериторизованого суспільства та стали каталізатором подальшого самостійного розвитку культурних об'єднань.

Починаючи з другої половини ХХ століття історія діаспори характеризується появою численних культурних організацій, які були або частково згадані в нашій роботі, або розглянуті докладно. На основі їхньої ідеології, програми, діяльності та друкованих видань (якщо такі є або були в наявності), ми дійшли висновку, що культурні товариства, спілки та асоціації, уособлюючи суспільно-культурне життя членів діаспори, є основним інститутом, що підтримує образ батьківщини та зв'язків з нею, шляхом поширення культури, історії, мистецтва, мови та відомостей щодо новітньої історії Азербайджану серед азербайджанського населення Туреччини.

Таким чином, ми вважаємо, що мета дипломної роботи була виконана, а всі висновки та причинно-наслідкові зв'язки аргументовані та логічні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Векилли М. Письмо Т. Шетцелю от 19 июня 1929 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 38-40.
2. Карсская область // Кавказский календарь. — 1894. — с. 121.
3. Расулзаде М. Э. Азербайджанская Республика // Исхаков С. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. - М., 2010. - С. 20-74.
4. Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанский национальный центр" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 59-67.
5. Расулзаде М. Э. Анкета "Азербайджанское студенческое общество в Стамбуле" // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 70.
6. Расулзаде М. Э. Записка Й. Скаржинскому от 20 января 1934 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 93-106.
7. Расулзаде М. Э. Информация о составе Азербайджанского национального центра в 1927-1936 гг. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 249-250.
8. Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 16 января 1929 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 33-35.
9. Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 29 ноября 1927 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 27.

10. Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 3 августа 1927 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 27.
11. Расулзаде М. Э. Письмо Т. Шетцелю от 3 августа 1927 года // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 27-28.
12. Расулзаде М.Э. Доклад на конференции партии "Мусават" в Варшаве в августе 1936 г. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 199.
13. Расулзаде М.Э. Список азербайджанских ответственных деятелей в эмиграции. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 254.
14. Расулзаде М.Э. Ячейки и личный состав партии "Мусават" в эмиграции. // Исхаков С. М. Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. - М., 2011. - С. 68-69.
15. Хронологическое показание примечательных событий в Кавказском Крае и важнейших постановлений правительства, относящихся к этому краю // Кавказский календарь. — 1846. — С. 62-67.
16. Population by years, age group and sex, 1935-2016// Turkish Statistical Institute. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.turkstat.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.
17. Azərbaycan diasporunun məskunlaşma coğrafiyası // Azərbaycan. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.azerbaijans.com/content_1713_az.html.
18. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. "Azərbaycan Respublikasının diasporla iş üzrə dövlət komitəsi haqqında əsasnamə" від 14.05.2009. - № 54.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуднік О. Я. Азербайджансько-турецькі взаємовідносини у контексті тюркської єдності та геополітичної ситуації на Південному Кавказі / О. Я. Дуднік // Український історичний збірник / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 262-267 .
2. Петряєв О. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В РЕГІОНІ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ. Літопис Волині, (27), 2022. – с. 212-215. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.35>.
3. Абуталыбов Р. Азербайджанцы во Франции: из истории политической миграции. // IRS наследие. - 2004. - №2 (10). - С. 4-7.
4. Абуталыбов Р. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. - М., 2011. - 48 с.
5. Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих // IRS Наследие. — 2007. — №1 (25). — С. 36-39.
6. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). - М., 2009. - 288 с.
7. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах 1922 - 1943. - М., 2013. - 265 с.
8. Векилов Р. А. История возникновения Азербайджанской Республики. - Баку, 1998. - 32 с.
9. Видео от Azerbaýsan Kültür Derneđi // Видео от 1clip.cf. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://1clip.cf/user/UCCjqSi9cK4A-aNTw0ifLiOg>.
10. Геллнер Э. Нации и национализм. - М., 1991. – 121 с.
11. Диаспора в современном мире: эволюция явления и понятия // Перспектива. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=48886>.

- 12.Его высшим политическим идеалом была Кавказская Конфедерация // Gazavat.ru. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gazavat.ru/history3.php?art=444&rub=36>.
- 13.Əлијев М. Мəммəd Əмин Рəсулзадə. Əсримизин Сијавушу. Чағдаш Азəрбајчан əдəбијјаты. Чағдаш Азəрбајчан тарихи. . - Бақы, 1990. - 112 с.
- 14.Закавказская Демократическая Федеративная Республика // Хронос. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/organ/ukaz_z/ru19170172.php.
- 15.Зейналоглы С. История – укор, история - урок // IRS Наследие. — 2002. — №1 (1). — С. 22-24.
- 16.Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. — М., 2010. — 424 с.
- 17.Малышев И. В. Тот, кто "не в ногу" // Маргинальное искусство. - М., 1999. - С. 62-63.
- 18.Мамулия Г., Абуталыбов Р. Страна огней в борьбе за свободу и независимость. Политическая история азербайджанской эмиграции 1920 - 1945 гг. - Париж - Баку: 2014. - 599 с.
- 19.Марджанлы М. Азербайджанская диаспора - наша постоянная тема // IRS Наследие. — 2013. — №4 (64). — С. 3.
- 20.Мосунова Н. А., Корнев Г. П. Нациопонимание. Поиск объективных оснований и социальное конструирование. - СПб., 2012. – 184 с.
- 21.Российская диаспора как фактор укрепления национальных интересов России на постсоветском пространстве. / Затулин К. Ф., Грозин А. В., Егоров В. Г., Лобанов М. А., Михайлов В. П., Полникова О. В., Шибаева Е. И., Болтовский С. О., - М., 2011. – 148 с.
- 22.Сеидбейли М. Формирование азербайджанской диаспоры - результат миграционных процессов // IRS Наследие. — 2013. — №5 (65). — С. 32-37.

- 23.Славный сын Азербайджанского народа Мамед Эмин Расулзаде // Хуршид Даврон кутубхонаси. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kh-davron.uz/kutubxona/turk/slavyj-syn-azerbajdzhanskogo-naroda-mamed-emin-rasulzade.html>.
- 24.Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. - М., 2004. - С. 51-53.
- 25.Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности. - М., 2002. – 479 с
- 26.Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры. Слабости традиционного подхода. // Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX- XX вв. - М., 2001. - С. 16-20.
- 27.Тощенко Ж. Т., Чаптыкова Т. И. Диаспора как объект социологического исследования // Социологические исследования. - 1996. - №12. - С. 33-41.
- 28.Фёдоров Н. Проблема этносоциальной интеграции иммигрантов из бывшего СССР в германское общество. - М., 1998. – 105 с.
- 29.Хабибуллина Н. Н. Диаспора: сущность, социально-философские аспекты развития (на материалах Бурятии): дис. канд. фил. наук: 09.00.11. - Улан-Удэ, 2003. – 142 с.
- 30.Шахмурадов А.Ш. Армяне на Южном Кавказе. — Баку, 2015. — 136 с.
- 31.Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике. // Диаспоры. Независимый научный журнал. - 2003. - №1. - С. 164-187.
- 32.Юдина Т. Н. Социология миграции. - М., 2006. – 272 с.
- 33.Юсупова Р. Р. Турецко-русский словарь: 80 000 слов и словосочетаний. - М., 2005. - 694 с.
- 34.28 Mayıs hürriyet ve istiklal bayramı çoşku ile kutlanacak // Azerbaycan Kültür Derneği. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.

- 35.91. yıl kutlamaları // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Электронный ресурс].
– Режим доступа : <http://azerbaycankulder.org/default.aspx?q=33>.
36. Aliyeva U. Azərbaycan ve Atatürk: yüksek lisans tezi, Sosyal bilimler - Ankara, 2015. - 141 с.
37. Ankarada Heydər Əliyev Parkının açılış mərasimi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=325>.
38. Attar A., Şimşir S. Tarihten günümüze Türkiyə'de yaşayan Azərbaycan Türkleri. - Ankara, 2013. - 265 с.
39. Azərbaycan Kültür Derneği // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx>.
40. Azərbaycan Kültür Derneği Dr. Mehmet Kengerli'yi kavbettik // Azərbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №367. - С. 4-5.
41. Azərbaycan Kültür Derneği Halk Dansları Topluluğu // WhatWhere. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://whatwhere.me/everywhere/musician.band/azerbaycan_kultur_derneği_halk_danslari_toplulugu_446976808699776.
42. Azərbaycan Kültür Derneği. Cumhuriyetimiz 83 yaşında // Azərbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №368. - С. 2-3.
43. Azərbaycan Kültür derneği. İçindekiler // Azərbaycan aylık kültür dergisi. - 1955. - №36.
44. Azərbaycan Kültür Derneği. Resulzade Mehmet Emin Beyin vefatı münasebetiyle İstanbul'da Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği tarafından tertip edilen anma töreni // Azərbaycan aylık kültür dergisi. - 1955. - №36. - С. 32-55.
45. Azərbaycan Kültür Derneği. Türk Dünyasında Elçibeysiz altıncı yıl // Azərbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №367. - С. 2-3.

46. Bezanis L. Soviet Muslim emigres in the Republic of Turkey. 1992. - 148 с.
47. Can A. "Yeni Kafkasya" Mecmuası // Bilig dergisi. - 2007. - №41. - С. 109-122.
48. Cohen R. Diasporas and the Nation-State: From victims to challengers // International Affairs. - 1996. - №72(3). - С. 508-522.
49. Cohen R. Global diasporas: An introduction. - London, 1997. – 227 с.
50. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin strukturu // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=28>.
51. Gasımov Z. Anti-Communism Imported? Azeri Emigrant Periodicals in Istanbul and Ankara (1920-1959s) // CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ. — Ankara, 2012. — С. 3-18.
52. Hesənli C. 20. Yüzyılda Azərbaycan'ın Toplumsal ve Siyasal Fikir Tarihinde Mehmet Emin Resulzade'nin Yeri // Azərbaycan Türk Kültür dergisi . - 2008. - №374. - С. 27-41.
53. Hocalı olayları 24. Yılında anıldı // Azərbaycan Kültür Derneği. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.
54. Hun M. İğdır sevdası. - İğdır, 2002. - 634 с.
55. Hüseyin R. Azərbaycan petrol gelirleri nasıl kullanılacak // Azərbaycan Türk Kültür dergisi. - 2006. - №368. - С. 18-20.
56. İnce M. Azərbaycan muhaceretinin etkili bir yayını // Sosya Bilimler Enstitüsü dergisi. - 2016. - №6. - С. 536-549.
57. James Sidbury. Globalization, creolization and the not-so-peculiar institution // Journal of Southern History. - 2007. - №73. - С. 617-630.
58. Küçük M. Azərbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) // Türk dünya dil ve edebiyat dergisi. - 1998. - №6. - С. 848-874.

59. Makaleler dizini // Azərbaycan kültür derneđi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/icerik/makale-dizin.pdf>.
60. Nevruz bayramını kutladık // Azərbaycan Kültür Derneđi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступу : <http://azerbaycankulder.org/Default.aspx>.
61. Penrose J., Mole R.C.M Nation-States and National Identity // The SAGE Handbook of Political Geography. - London, 2008. - С. 271-285.
62. Peoples // LookLex. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступу : <http://looklex.com/e.o/turkey.peoples.htm>.
63. Rövshanova E. The ideas of democratic press in the history of social opinion in Azerbaijan // Müasir medianın yaradıcılıq prinsiplərinin milli mətbuata tətbiqi yolları (III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları). – Bakı, 2017. - p. 37-39.
64. Rubin M. Immigrants' social integration as a function of approach–avoidance orientation and problem-solving style // International Journal of Intercultural Relations. - 2012. - №36. - С. 498-505.
65. Sədr // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступу : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=27>.
66. Şenel D. Azərbaycan Türk Kültür Dergisi üzerine bir inceleme: yüksek lisans, sosyal bilimler - Niğde, 2008. - 326 с.
67. Şentürk S. The role of Azerbaijani Diaspora organizations in turkey in shaping the perception of homeland. : yüksek lisans of sciense. - 2013. - 226 с.
68. Şimşir S. Azərbaycan`ın istiklal mücadelesi. – İstanbul, 2006. – 280 с.
69. Smith A. D. National Identity. - London, 1991. – 227 с.
70. Turan R. Türkiye`de bir azerbaycanşınaslık ocađı: Azərbaycan kültür derneđi // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. - 2016. - №5. - С. 1182-1203.
71. Türk Ocaklarının Kısa Tarihçesi // Türk Ocaklarının genel merkezi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.turkocaklari.org.tr/turk-ocagi-tarihi/turk-ocaklarinin-kisa-tarihcesi-3496>.

72. Türkiyə-Azərbaycan Dərnəkləri Federasiyası // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=686>.
73. Türkiyə-Azərbaycan Dostluq Vəqfi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=686>.
74. Türkiyədə Azərbaycan məcahit mətbuatı // Khazar University Institutional Repository. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://dspace.khazar.org/jspui/handle/123456789/975>.
75. Türkiyədəki təşkilatlar // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=253>.
76. Ulusoy B. Azərbaycan siyasi göçmenlərinin ən önəmli yayın organlarından biri olan Azeri Türk dergisi // İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi. - 2001. - №11. - С. 223-233.
77. Vəliyeva N. Məhəməd Əmin Rəsulzadə publisistikasında Azərbaycan Mövzusu // Müasir medianın yaradıcılıq prinsiplərinin milli mətbuata tətbiqi yolları (III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları). - Bakı, 2017. - p. 96-100.
78. Vertovec S. Three Meanings of “Diaspora,” Exemplified among South Asian Religions. // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. — 1997. — №6 (3). — С. 277-299.
79. Waters M. C., Jimenez T. R. Assessing Immigrant Assimilation: New Empirical and Theoretical Challenges // *Annual Review of Sociology*. - 2005. - №31. - С. 105-125.

- 80.Yaradılma tarixi və məqsədi // Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=25>.
- 81.Yönetim kurulu // Azərbaycan Kültür dərneği. - [Elektronный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.azerbaycankulder.org/yonetim-kurulu.aspx>.